

**UURIMUSI L'A'NEMERE-
MAADE AJALOOST**

VII

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ СТРАН БАЛТИКИ

TARTU ÜLIKOOLI
TOIMETISED

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ ТАРТУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

941

UURIMUSI
LÄÄNEMEREMAADE
AJALOOST

VII

TARTU ÜLIKOOLI TOIMETISED
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

Alustatud 1893.a. VIHIK 941

UURIMUSI
LÄÄNEMEREMAADE
AJALOOST

VII

Tartu 1992

Toimetuskolleegium:

Helmut Piirimäe (esimees), Olaf-Mihkel Klaassen (vastutav toimetaja), Aadu Must, Villu Tamul, Kaido Jaanson

MAAKAITSEVÄE MOODUSTAMISEST EESTIMAA KUBERMANGUS 1812. AASTAL

Tõnu Tannberg

19. sajandi esimese poole kõigis suuremates sõjalistes konfliktides oli Venemaa sunnitud lisaks oma relvajõudude peamisele komplekteerimisviisile — nekrutikohustusele — kasutama veel ajutist sõjajõudude täiendamise moodust — maakaitseväge. Möödapääsmatu oli maakaitseväge kokkukutumine loomulikult ka 1812. aastal. 6. juulil kirjutas tsaar alla manifestile, milles sisaldus üleskutse Venemaa elanikele maakaitseväge moodustamiseks. 18. juulil järgnes juba ukaas konkreetsete eeskirjadega: maakaitseväge tuli moodustada 16 kubermangus, mis omakorda jagunesid kolmeks ringkonnaks [1]. Balti kubermangud jäid 18. juuli ukaasi alusel nn. mitterelvastuvate kubermangude hulka, kus kaitseväge moodustamist ametlikult ette ei nähtud. Vaatamata sellele formeeriti Balti kubermangudes (eelkõige Liivimaal) mitu maakaitseväelaadset üksust — nii nagu enamikus teisteski mitterelvastuvates kubermangudes. 1812. a. lõpuks ulatus maakaitseväge üldsuurus Venemaal üle 300 000 mehe [2].

Senises ajalookirjanduses on käsitlemist leidnud (kas suuremal või vähemal määral) järgmised Balti kubermangudega seotud maakaitsevägeformeeringud:

- 1) Liivimaa maakaitseväge;
- 2) P. von Schmidt ja K. von Nierothi vabakorpused;
- 3) Kuramaa kütikorpus;
- 4) Mitmed väiksemad eriüksused (200 laskurit Tartu- ja Pärnumaalt; 200 madrust Saaremaalt) [3].

Täielikult on aga kõrvale jäänud maakaitseväge moodustamise asjaolud Eestimaa kubermangus. Juba 19. sajandi keskpaigast alates domineerib seisukoht, et Eestimaa kubermang eelistas maakaitseväge moodustamisele erakorralist nekrutivõtmist [4]. Tõepoolest, võrreldes Balti kubermangudes 1812. a. aset leidnud nekrutivärbamisi, saame järgmise pildi: Kuramaa andis 1, Liivimaa 14 ja Eestimaa 17 nekrutit 500 meeshingelt. Kui Kuramaaga on asi selge, sest 1812. a. juulist alates oli seal tegemist okupatsiooniga, siis Eesti- ja Liivimaa erinevust nekrutikohustuse täitmisel ongi seni põhjendatud Eestimaa kubermangus teostatud erakorralise nekruti-

värbamisega maakaitseväge asemel. Kas aga tööpoolest oli tegemist erakorralise nekrutivärbamisega maakaitseväge asemel? Vastuse saamiseks tõstatatud küsimusele vaatleme alljärgnevalt toleaeagseid sündmusi kolmest erinevast aspektist:

- 1) Eestimaa rüütelkonna suhtumine maakaitseväge moodustamisse;
- 2) Eesti- ja Liivimaa kubermangu kontaktid maakaitseväge moodustamise asjus;
- 3) millistel asjaoludel andsid Eesti- ja Liivimaa 1812. a. erineval arvul nekruteid.

I

Maakaitseväge moodustamine oli Eestimaa rüütelkonnas otseselt päevakorral 1812. a. juulis / augustis ja oktoobris / novembris.

10. juulil avaldas senat Aleksander I 6. juuli manifesti, millega tsaar pöördus Venemaa kõigi seisuste, eelkõige siiski aadli poole üleskutsega moodustada maakaitseväge. Kuigi manifest oli üldsõnaline ega andnud mingeid konkreetseid juhiseid maakaitseväge moodustamiseks, tuli rüütelkondadel sellele ikkagi reageerida. Eestimaa kubermangus teatati 6. juuli manifestist kubermanguvalitsuse 13. juuli publikaadiga. Sama publikaadiga kutsuti 23. juuliks kokku Eestimaa rüütelkonna maapäev arutamaks nimetatud manifesti ja abinõusid selle ellurakendamiseks [5]. Enne maapäeva algust, täpsemalt 20. juulil, said kokku maanõunikud ja maakondade aadli esindajad, et küsimus eelnevalt läbi arutada. Tähelepanu keskmes olid võimalikud ohud, mis võisid maakaitseväge moodustamisega kaasneda. Koosolijad avaldasid kartust, et talupoegade värbamine maakaitseväge võib kaasa tuua üldise ülestõusu, mille mahasurumiseks aga kubermanguvõimudel puuduvad vajalikud regulaarüksused [6]. 23. juulil (s.o. eesmaspäeval) algas juba üldine diskussioon maakaitseväge moodustamise üle. Peamiseks arutusobjektiks said 24. juulil Harjumaa aadli tehtud ettepanekud:

- 1) maakaitseväge anda 1 mees 100 meeshinge kohta;
- 2) maakaitseväge laste piirvanuseks olgu 16 – 45 aastat; pikkus jäägu normeerimata;

- 3) taotleda tsaarilt eraldi korraldust (ukaasi) maakaitseväe moodustamiseks Eestimaa ära hoidmaks võimalikke talurahvarahutusi;
- 4) saata tsaari juurde rüütelkonna deputatsioon oma ettepanekutega [7].

Pärast mitmepäevast arutelu (mille käigus arutati teisi küsimusi) võeti 27. juulil (s.o. reedel) vastu otsus, mis langes kokku Harjumaa aadli ettepanekutega. Seejärel sõitis enamik rüütelkonnast laiali. Kuid järgmise nädala alguseks jõudis Eestimaa rüütelkonda 24. juulil senati poolt avaldatud 18. juuli tsaari ukaas maakaitseväe moodustamise kohta Venemaal. Teatavasti aga vabastati Balti kubermangud selle ukaasiga ametlikult maakaitseväe formeerimisest. Muutunud olukord nõudis rüütelkonnalt, ilma et kõik aadli esindajad oleksid uuesti kokku tulnud, kiiret reageerimist. Maanõunikud ja maakondade aadli esindajad jõudsid otsusele, et antud olukorras on kõige otstarbekam paluda tsaarilt juba juuli alguses väljakuulutatud nekrutivärbamisele Eestimaa kubermangus lisaks veel erakorralist nekrutivõtmist 1 mees 100 meeshinge kohta. Vastavasisuliste palvetega kirjad koostati 31. juulil ja saadeti Aleksander I ja politseiminister A. Balašovile [8]. Tsaarile saadetud kirjas avaldas Eestimaa rüütelkond veelkord (nii nagu 4. juuli kirjas) valmisolekut omapoolseteks ohverdusteks (vili, ohvitseride vabatahtlik sõjaväeteenistusse astumine jms.), uue asjaoluna lisandus nüüd erakorraline nekrutivärbamine. Huvitav oli ka eesti talupoegadele kirjas antud hinnang, kus öeldakse selgelt, et "eesti talupoeg ei ole vabatahtlike eneseohverdustega harjunud" ja "iga kodumaa-armastusest lähtuv jõupingutus on talle võõras" [9]. Tsaari hoiatati ka talurahva võimaliku väljaastumise eest (üldine ülestõus), mis võiks kaasneda rahva relvastamisega, s.o. maakaitseväe moodustamisega. Aadli arvates oleks kõige sobilikum lahendus just erakorraline nekrutivõtmine, mille korraldamisega rüütelkond on nõus. Samas sooviti tsaarilt erikorraldust nekrutivõtmiseks, mis oleks eelkõike mõeldud talupoegade rahustamiseks. Seega võib Eestimaa rüütelkonna seisukohta lühidalt kokku võtta järgmiselt: aadel oli küll valmis ohverdama oma talupoegi, kuid oli nõus seda tegema vaid erakorralise nekrutivõtmise teel. See seisukoht tugines loomulikult tsaari 18. juuli ukaasile, mille Eestimaa aadel oli kergendustundega vastu võtnud. Tsaar siiski ei võtnud rüütelkonna ettepanekut — korraldada Eestimaa

kubermangus erakorraline nekrutivõtmine — vastu. 7. augustil teatas politseiminister A. Balašov rüütelkonnale, et tsaar hindab kõrgelt aadli valmisolekut ohverdusteks, kuid siiski ei pea keiser otstarbekaks erakorralise nekrutivõtmise korraldamist Eestimaa kubermangus [10]. Otsuse langetamisel lähtus Aleksander I selleks ajaks Venemaal, sh. Balti kubermangudes kujunenud sõjalisest ning sisepoliitilisest olukorrast. Kuramaa oli 1812. a. augusti alguseks juba okupeeritud ja Liivimaalgi oli tegemist küllalt plahvatusohtliku olukorraga, mida käsitleme põhjalikumalt pisut hiljem. Ka Eestimaa rüütelkond ei hoidnud sõnu kokku, hoiatamaks tsaari võimalike talurahvarahutuste eest. Sellepärast ei pidanudki tsaar võimalikuks rahuldada Eestimaa aadli palvet. Tsaarivalitsus oli huvitatud rahulikust olukorrast Eesti- ja Liivimaal kui sõjategevuse vahetus tagalas. Pealegi käis augusti alguses edukalt ning suure patriotismiga 1. ja 2. ringkonna maakaitseväe formeerimine [11]. Tsaarivalitsus pidi mõtlema ka tulevastele nekrutivõtmistele, mistõttu ei olnud mõttekas kõiki piirkondi inimressurssidest tühjaks ammutada [12]. Eestimaa rüütelkond võis aga politseiministri 7. augusti vastusega igati rahul olla: tsaarile näidati oma us tavust, kandmata esialgu erakorralisi koormisi.

Teist korda tõusis maakaitseväe moodustamine Eestimaa kubermangus päevakorrale 1812. a. oktoobris / novembris, ajal, mil Venemaa sõjalis-poliitiline olukord oli oluliselt muutunud: otsustavad sõjasündmused olid küll möödas, kuid ohvriterohkeid lahinguid pidanud Vene armee vajas täiendust. Oma osa pidid selleks andma loomulikult ka Balti kubermangud. 23. oktoobril saatis Aleksander I Eestimaa tsiviilkubernerile (ja Liivimaa kindralkubernerile) kirja, millega aadlile anti valikuvõimalus: kas korraldada nekrutivõtmine normiga 1 mees 50 meeshinge kohta või anda iga kümnes talupoeg maakaitseväkke [13]. Sellest tsaari korraldusest teatas Eestimaa kubermanguvalitsus oma 28. oktoobri publikaadiga, millega ühtlasi teatati aadlile, et lõplik valik — kas nekrutivõtmine või maakaitsevägi — tehakse 11. novembril algaval maapäeval [14]. 11. – 14. novembrini kooslnud maapäeval langetati otsus nekrutivõtmise kasuks. Kuid selle otsuse langetamisel ei olnud rüütelkond täielikult üksmeelne. Näiteks maapäeval osalenud 20 Läänemaa aadlikust 15 pooldas nekrutivõtmist ning 5 eelistas maakaitseväge [15]. Rüütelkonna otsusest informeeriti 14. novembril Eestimaa

kubernereri, kes omakorda teatas sellest tsaarile. 16. novembril saadeti analoogiline teade ka Liivimaa rüütelkonnale [16]. Tsaar nõustus Eestimaa rüütelkonna otsusega, kinnitades selle 20. novembril [17]. Ka Liivimaa rüütelkond eelistas nekrutivõtmist maakaitsevæele [18].

II

Eestimaa rüütelkonnal ei tulnud maakaitsevæe loomist arutada mitte ainult keskvoimudega, vaid ka Liivimaa rüütelkonna ja kubermanguvoimudega ning Riia kindralkubernereri M. J. G. von Esseniga. Võrreldes Eestimaaga arenesid Liivimaal sündmused maakaitsevæe moodustamise asjus oluliselt teistmoodi. Juba 24. juunil, s.o. 2 nädalat enne maakaitsevæe ametlikku väljakuulutamist, tegi M. J. G. von Essen Liivimaa rüütelkonnale ettepaneku moodustada 300 — 400-meheline kütikorpus metsavahtidest ja teistest relva käsitseda oskavatest meestest. 25. juunil otsustas Liivimaa maapäev välja panna 300 meest [19]. Samal ajal käis Liivimaal juba kahe ratsajäägrite vabakorpuse (P. von Schmidt, K. von Nieroth) formeerimine [20]. 17. juulil pöördus Liivimaa rüütelkonna poole Kuramaa tsiviilkuberner F. von Sivers üleskutsega moodustada ülekubermanguline maakaitsevægi [21]. Maakaitsevæe idee aktiivseks toetajaks (kaasautoriks) oli kindralkuberner M. J. G. von Essen, kes oli ka Liivimaa aadlile mõeldud üleskutse põhjalikult redigeerinud. M. J. G. von Esseni ja F. von Siversi kavatsuse kohaselt tulnuks aadlil maakaitsevække anda iga kâhekümne viies talupoeg. Olgugi et rüütelkond pidi lõpliku otsuse langetama augusti keskel kokku tuleval maapäeval, teatas kindralkuberner juuli lõpul keskvoimudele Liivimaa maakaitsevæest (300 kütile lisaks veel u. 2000 maakaitsevæelast) kui juba otsustatud asjast [22]. Sealjuures ei piirdunud F. von Siversi ja M. J. G. von Esseni maakaitsevæe loomise kavad üksnes Liivimaaga, vaid üritusse loodeti kaasata ka Eestimaa kubermang. Siin tulevad selgelt esile F. von Siversi isiklikud ambitsioonid, kes loomulikult nägi ennast selle ühendmaakaitsevæe eesotsas. Maakaitsevæe moodustamisest Liivimaal teatas M. J. G. von Essen Eestimaa kubernerile ja rüütelkonna peamehele J. G. von Bergile vastavalt 25. ning 27. juulil. Eestimaa aadlile saadeti ka F. von

Siversi üleskutse Liivimaa rüütelkonnale ilmse lootusega, et ka Eestimaa rüütelkond sellele reageerib [23]. 29. juulil sekundeeris M. J. G. von Essenile Liivimaa resideeriv maanõunik O. M. von Richter, saates Eestimaa rüütelkonna peamehele J. G. von Bergile omapoolse kirja [24]. Eestimaa rüütelkond võttis siiski F. von Siversi üleskutse külmalt vastu — aadel oli selleks ajaks kindlalt otsustanud maakaitseväge mitte moodustada ja paluda selle asemel tsaarilt luba korraldada kubermangus erakorraline nekrutivõtmine. 31. juulil teatas J. G. von Berg sellest Liivimaa rüütelkonda, kubermanguvalitsusse ja M. J. G. von Essenile [25]. Eestimaa-poolne küllalt selge eitav seisukoht maakaitseväge moodustamiseks ei rahuldanud aga F. von Siversit ning M. J. G. von Essenit. Seepärast jätkusid Liivimaa-poolsed katsed kaasata Eestimaa kubermangu maakaitseväge formeerimisele, eriti pärast seda, kui Liivimaa maapäev langetas 16. augustil lõpliku otsuse maakaitse moodustamiseks [26]. Eestimaa rüütelkond jäi kindlaks, millest J. G. von Berg ka sõnaselgelt teatas oma 4. septembri kirjas Liivimaa kubernerile [27]. Erilisi tulemusi ei andnud ka Liivimaa-poolsed katsed värvata Liivimaa maakaitseväge ohvitseriteenistusse Eestimaa aadlikke. Vastav üleskutse Liivimaa aadlile ilmus 21. augustil "Dörptsche Zeitungis". Liivimaa rüütelkond taotles analoogilise sisuga üleskutse avaldamist ka Eestimaa kubermangus [28]. Liivimaa maakaitseväge komplekteerimine ohvitseridega edenes aga visalt, kuna 14. septembriks oli teenistusse astunud vaid 3 soovijat [29]. Seetõttu avaldas "Dörptsche Zeitung" 18. septembril uue üleskutse, mis seekord oli adresseeritud juba Liivi-, Eesti-, Kura- ja Saaremaa rüütelkondadele. Kuid ikkagi suudeti 26 ohvitserikohast lõpuks täita vaid 20 [30]. 1812. a. septembri keskpaigas jõuavad F. von Sivers, kindralkuberner M. J. G. von Essen, Liivimaa rüütelkond ning kubermanguvoimud lõpuks järeldusele, et Eestimaa kubermangu ei õnnestu kaasata maakaitsevääst osa võtma. Pealegi oli Eestimaa rüütelkond oma seljatagust kindlustanud. Nimelt juba 31. augustil saatis rüütelkonna peamees J. G. von Berg politseiminister A. Balašovile järelepärimise küsimusega, kas Eestimaa rüütelkond peab osa võtma Liivimaa formeeritavast maakaitsevääst või ei pea. 17. septembril politseiministri vastus annab sellele küsimusele selge vastuse — osalemine või mitteosalemine

Liivimaal formeeritavas maakaitseväes jääb täielikult rüütelkonna enda otsustada [31].

III

1812. a. andsid Balti kubermangud erisugusel arvul nekruteid. Tsaari manifestide, erikorralduste ja senati ukaaside alusel saame nekrutivõtmistest Eesti- ja Liivimaal järgmise ülevaate (vt. tabel 1).

Tabel 1

Nekrutivõtmised Eesti- ja Liivimaal 1812. aastal

Nekrutivõtmise väljakuulutamise	Nõutud nekrutite arv 500 meeshinge kohta	Nekrutivõtmise aeg	Märkused
23. märts	2	aprill/mai algus	IIС3(I). T. XXXII. Nr.25021. Üleriiklik nekrutivõtmine
1. juuli	5	juuli/august	IIС3(I). T. XXXIII. Nr. 25198. Osaline nekrutivõtmine 5 kubermangus, sh. Eesti- ja Liivimaal
9. / 20. november	10	november / detsember	LKV patent 19. 11. 1812; EKV publikaat 22. 11. 1812. Osaline nekrutivõtmine Eesti- ja Liivimaal
30. november	2 (8)	detsember / 1813. a. jaan. algus	IIС3(I). T. XXXII. Nr. 25279: Üleriiklik nekrutivõtmine, mis tuli teostada 4 jaos, võttes iga kord à 2 nekrutit 500 meeshinge (kokku 8/500) kohta

Ülaltoodut silmas pidades oleks tulnud Eesti- ja Liivimaal 1812.a. kokku anda 19 nekrutit 500 meeshinge kohta; tegelikult aga võeti vastavalt 17 ja 14 nekrutit. Eesti- ja Liivimaa erinevus nekrutikohustuse täitmisel ei olnud siiski tingitud erakorralise nekrutivõtmise korraldamisest Eestimaal, vaid asjolut, et mõlemas kubermangus toimus tegelikult esialgu väljakuulutatud nelja nekrutivõtmise asemel kolm. Mis põhjustel ja millised nekrutivõtmised siis ära jäid?

Liivimaal jäi ära juuli alguses väljakuulutatud nekrutivõtmine normis 5 nekrutit 500 meeshinge kohta. Põhjuseks oli Liivimaal kujunenud küllalt keerukas sisepoliitiline olukord. Kindralkuberner M. J. G. von Essen, saanud kätte 1. juuli ukaasi, andis selle kohe edasi Liivimaa tsiviilkubernerile ellurakendamiseks. Tsiviilkuberner sõitis ukaasiga Pärnu, kuhu sõjategevuse lähenedes evakueeriti osa kubermanguasutusi. Pärnust aga saatis tsiviilkuberner M. J. G. von Essenile ettekande, milles avaldas kartust eelseisva nekrutivõtmise korraldamise otstarbekuses, kuna suure tõenäosusega võisid sellega kaasneda talurahvarahutused. Rahutuste mahasurumiseks vajalikud regulaarväed aga kubermangus puuduvad, märkis tsiviilkuberner. Kindralkubernerile tundusid tsiviilkubeneri argumendid igati põhjendatud ning ta otsustas iseseisvalt peatada nekrutivõtmise Liivimaal. Oma otsusest teatas M. J. G. von Essen 15. juulil tsaarile, senatile ja Liivimaa tsiviilkubernerile, kes juba eelmisel päeval oli jõudnud Narva, et alustada nekrutite vastuvõttu [32]. Kindralkuberner palus Aleksander I-lt eraldi ukaasi nekrutivõtmise ärajätmise kohta Liivimaal. Seda küsimust arutati Ministrite Komitees juba 19. juulil ning jõuti otsusele, et nekrutivõtmise ärajäämine Liivimaal ei ole otstarbekas, vaid see tuleb korraldada vastavalt võimalustele. M. J. G. von Essenile teatati sellest otsusest alles 3. augustil St. Peterburi ülemjuhataja krahv S. Vjazmitinovi kaudu. Kindralkubeneri aga nimetatud otsus ei rahuldanud, mistõttu ta koostas 12. augustil uue ettekande keskvoimudele olukorrast Liivimaal. Selles jäi M. J. G. von Essen endiselt seisukohale, et olukorras, kus kubermangus on juba aset leidnud mitmeid korratusi, talupoegade mitteallumist mõisnikele, tööde tegemata jätmist, talupoegade põgenemist metsa jms., ei ole nekrutivõtmine Liivimaal otstarbekas, vaatamata mõningale olukorra stabiliseerumisele augusti alguses. Eeltoodud ettekannet arutati jällegi Ministrite Komitees (18. augustil) ning otsustati: kindralkuberner M. J. G. von Essenist endast oleneb, kas Liivimaal korraldatakse nekrutivõtmine või moodustatakse u. 2000–meheline maakaitsevägi [32]. Viimase ettepaneku — lubada moodustada Liivimaal maakaitsevägi — oli kindralkuberner teinud keskvoimudele 27. juulil [33]. Kindralkuberner ja Liivimaa rüütelkond valisid maakaitseväge. Siinkohal kerkib loomulikult küsimus, kas kindralkubeneri ja kuber-

manguvõimude kartustel ka reaalsed tagapõhja oli? Käsitletaval juhul peaksime arvestama vähemalt järgmiste asjaoludega, mis tolleaegseid sündmusi ja otsuseid mõjutasid.

1. Üldise sõjalise olukorra ebakindlus 1812. a. juulis / augustis. 12. juunil 1812. a. ületasid Napoleoni väed Venemaa piiri ja alustasid sõjategevust. Balti kubermangudes oli sõjategevusega seotud Prantsuse armee X korpus (32 500, sh. 21 000 preislast) marssal MacDonaldi juhtimisel. Venelastel oli kaitseks vastu panna tagavarapataljonidest formeeritud Riia ning Dünaburgi garnisonid ja mõned kasakasalgad — kokku u. 18 000 meest. 14. juunil ületas MacDonald oma vägedega Neemeni ja liikus aeglaselt läbi Leedu, eesmärgiks tungida Kura- ja Liivimaale, et blokeerida Riia ning vajaduse korral ümber haarata Vene vägede parem tiib. Vene väed alustasid taganemist. 17. juunil kuulutati Riias välja piiramisreisukord ning hakati valmistuma eeslinnade põletamiseks. Kindral F. von Löwis of Menari välväed püüdsid küll preislaste edasitungi peatada, kuid olid sunnitud pärast Eckau lahingut 7. juulil Riiga tagasi tõmbuma. Preisilased hõivasid Kuramaa ranniku ja jõudsid Väina jõeni. Riias puhkes paanika, 14. juulil põletati (ennatlikult) vastaskalda eeslinnad ja alustati kubermanguasutuste evakueerimist. Vaenlasel siiski ei jätkunud jõudu Riia ründamiseks, isegi mitte linna blokeerimiseks. Juuli lõpus / augusti alguses sõjaline olukord mõnevõrra stabiliseerus; algasid ka Riia garnisoni vasturünnakud, kuid vaatamata sellele jäi olukord endiselt ebaselgeks [34].

2. Kindralkuberneri ja kubermanguvõime pidi rahutuks tegema olukord Napoleoni okupeeritud Poola ja Leedu aladel, kus prantslaste sissetungiga kaasnes ulatuslik Venemaa-vastane liikumine. Kuigi liikumises domineeris šlahta, osalised selles esialgu aktiivselt ka talupojad. Alles hiljem, kui selgus Napoleoni tegelik poliitika, mis oodatud / loodetud vabastust ei toonud, talupoegade osavõtt liikumisest vähenes [35].

3. Analoogilisi talurahva väljaastumisi kardeti ka Liivimaal. Juba 9. juunil teatas kindralkuberner M. J. G. von Essen politseiminister A. Balašovile, et vaenlase sissetung Liivimaale võib põhjustada talurahvarahutusi. Mitmel pool oligi selleks ajaks ette tulnud talupoegade vastuhakke mõisnikele. Kindralkuberner oli juba juuni alguses sunnitud saatma Sigulda, Turaida ja Krimulda mõisa 50 soldatit. Hiljem lähetati ohvitser 40 soldatiga Võru sillakohtuniku käsutusse,

kes oli Liivimaa tsiviilkubernerile ette kandnud muuhulgas järgmist: "Ühed (s.t. talupojad — T. T.) kardavad vaenlast, teiste juures paistab asi olevat vastupidine ja halvemal juhul tahavad nad isegi oma härrastele kätte maksta" [36]. Peale eelpool nimetatud mõisate toimusid rahutused veel Vana-Piigastes ning mujalgi; mitmel pool tuli ette talupoegade põgenemist ja enda varjamist nekrutikohustuse ja maakaitsevæeteenistuse eest (Võidumäel, Suure-Kõpus, Vastsemõisas, Puiatus, Hellenurmes) [37].

4. Kindralkuberner ja kubermanguvõimud pidid kahtlematult arvestama asjaoluga, et nende käsutuses ei olnud vajalikke regulaarüksusi võimalike rahutuste mahasurumiseks ja korra jaluseadmiseks kubermangus. Kriitilise olukorra tõttu reorganiseeriti M. J. G. von Esseni initsiatiivil kubermangus sisekaitse, mis allutati erus olevale kindral Briesemann von Nettigile asukohaga Tartus. Vallakohtutele tehti korraldus rahu ja korra hoidmiseks talurahva seas esitada kõik kohtuasjad 24 tunni jooksul Briesemann von Nettigile kinnitamiseks [38].

5. Segadust Liivimaa kubermangus suurendas veelgi põgenike tekitatud paanika. Riia eeslinnade mahapõletamisega jäi peavarjuta üle 10 000 inimese. Nendest paljud koos teiste sõjapõgenikega hakkasid mujal peavarju otsima, tekitades segadust ja paanikat, mis ulatus Kesk-Eestini [39].

Eeltoodut silmas pidades saab öelda, et kindralkubeneri ja Liivimaa kubermanguvõimude kartused võimalike talurahvarahutuste ees ei olnud alusetud. Tuleb aga siiski rõhutada, et olukord Liivimaal ei olnud nii plahvatusohtlik, kui püüti keskvoimudele näidata. Sisepoliitiline kriis Liivimaal ei muutunud nii teravaks, kui oli olnud 1805. – 1807. aastal. Kindralkubeneri poolt ärajäetud nekrutivärbamine 1812. a. juulis / augustis aitas ilmselt sellele kaasa, et olukord Liivimaal ei teravnenud [40].

Eestimaa kubermangus ei toimunud 30. novembri ukaasiga väljakuulutatud nekrutivõtmist. Kuni selle ajani oli Eestimaa kubermang osalenud kõigis ettenähtud nekrutivõtmistes. 30. novembri ukaasi rakendamine Eestimaal oleks tähendanud kahte järjestikust nekrutivõtmist kubermangus, kuna eelmiseks nekrutivõtmiseks oli tsaarilt luba saadud 20. novembril. Kubermangus kuulutati see nekrutivõtmise välja 8 päeva enne 30. novembri ukaasi kättesaamist [41]. Kahe järjestikuse nekrutivõtmisega Eestimaa rüütelkond

nõus ei olnud — sellisele seisukohale jõuti 11. – 13. detsembrini koosolnud maapäeval [42]. Rüütelkonna peamees edastas aadli seisukoha keskvoimudele, paludes 30. novembri ukaasi tühistamist Eestimaa kubermangu suhtes. Rüütelkond mõistis, et 30. novembri ukaasi rakendamine:

- 1) tooks kaasa kaks järjestikust nekrutivõtmist kubermangus, kokku 18 meest 500 meeshinge kohta, sh. 1812. a. 12 / 500 (1813. a. ülejäänud 6 / 500);
- 2) paneks Eestimaa kubermangu ebavõrdsesse olukorda, kuna võrreldes Liivimaaga tuleks 1812. a. anda 5 meest 500 meeshinge kohta rohkem [43]. Eestimaa rüütelkonna palvet arutas Ministrite Komitee 24. detsembril ja nõustus aadli seisukohaga. Komitee otsusega peatati 30. novembri ukaasi rakendamine Eestimaa kubermangus [44].

* * *

Seega on varasema ajalookirjanduse väide, et Eestimaal 1812. a. maakaitseväge ei moodustatud, kuna see asendati erakorralise nekrutivõtmisega, osutunud ekslikuks. Maakaitseväge moodustamine oli Eestimaal realselt päevakorral 1812. a. kahel korral, kuid lõpptulemusena jäi maakaitseväge siiski formeerimata. 1812. a. juulis andis Eestimaa rüütelkonnale võimaluse maakaitseväge mitte moodustada tsaari 18. juuli ukaas, mis vabastas Balti kubermangud ametlikult sellest kohustusest. Samal ajal ei võtnud tsaar vastu rüütelkonna omapoolset ohverdust erakorralise nekrutivõtmise näol. Oktoobris oli tegemist juba Aleksander I antud valikuga, kas maakaitseväge või nekrutivõtmine ning Eestimaa rüütelkond valis viimase. Ka Liivimaa-poolne aktiivne tegevus, eesmärgiks kaasata Eestimaa rüütelkond maakaitseväge formeerimisele, luhtus. Põhjused, miks Eestimaa rüütelkond keeldus maakaitseväge formeerimast, olid peamiselt järgmised.

1. Eestimaa rüütelkond ei soovinud, et korduks 1806. – 1807. a. maakaitseväega kaasnenud raskused (miilitsameeste majutamine, varustamine, kartus relvastatud miilitsameeste eest jms.), mis tervikuna ületasid nekrutivõtmisega seotud kulutused / kohustused.

2. Eestimaa rüütelkonnal puudus kõrgemalt poolt tulev surve, nagu see oli Liivimaa rüütelkonnale eelkõige Riia kindralkubeneri M. J. G. von Esseni ning tema heakskiidul tegutseva Kuramaa tsiviilkubeneri F. von Siversi näol. Vaevalt oleks Liivimaa aadel jätnud kasutamata tsaari 18. juuli ukaasiga antud õigust maakaitseväge mitte moodustada, kui ei oleks olnud kindralkubeneri survet. Oma osa etendas siin loomulikult ka juulis ära jäetud nekrutivõtmine.

Mis puutub Eestimaa kubermangus 1812. a. korraldatud erakorralisse nekrutivõtmisesse, siis ka see väide ei ole allikmaterjalidega kooskõlas. 1812. a. ettenähtud neljast nekrutivõtmisest ei toimunud Liivimaal 1. juuli ja Eestimaal 30. novembri ukaasidega väljakuulutatud nekrutivõtmisi — siit ka erinevus nekrutikohustuse täitmisel Eesti- ja Liivimaal [45].

ALLIKAD. KIRJANDUS. MÄRKUSED

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание первое (I). Т. XXXII. № 25176, 25188.
2. Б.Ф. Ливчак. Народное ополчение в вооруженных силах России 1806-1856 гг. // Ученые труды Свердловского юридического института. Т. IV: Серия "История государства и права". Свердловск, 1961. С. 105.
3. R. Helme. Liivimaa maakaitseväge 1812. aasta Isamaasõjas // ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1987. Nr. 1. Lk. 59–73. Nimetatud artiklist leiab ka täpsema historiograafilise ülevaate. Vt. ka R. Helme. 1812. aasta Eesti ja Lätis. Tallinn, 1990. Lk. 132–144.
4. М. Богданович. История отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам. Санкт-Петербург, 1859. Т. II. С. 73.
5. Eestimaa kubermanguvalitsuse (EKV) publikaat 13. 07. 1812. Seal on muuhulgas öeldud: "Wimaks polle keik se seestpiddine söddawäggi, mis nüüd walmistakse, mitte üks Militz, egge üks Rekrutivõtmine, waid agga üks Wenne-Ma trui abiline söa-riistade kättevõtminne, mis targa ettewaatamise parrast söa-wäe toeks ja Issa-Ma keige parremaks hoidmiseks sünnib".
6. EAA. F. 854. Nim. 2. S. 691. L. 257–262.
7. Samas. L. 268.
8. Samas. L. 269–282, 401–402, 407–413.
9. Samas. L. 411.
10. EAA. F. 854. Nim. 2. S. 892. L. 311–311 p.

11. 1. ringkonna (Moskva, Tuula, Rjazani, Smolenski, Vladimiri, Kaluuga, Tveri ja Jaroslavli kubermangud) ülesandeks oli Moskva, 2. ringkonnal (Peterburi ja Novgorodi kubermangud) Peterburi suuna kaitse. 1. ja 2. ringkonnas formeeriti 1812. a. juulis / augustis 159 000 maakaitseväelast. Vt. täpsemalt: С.В. Шведов. Комплектование, численность и потери русской армии в 1812 году // История СССР. 1988. №. 4. С. 127-129.
12. Sellele oli tsaari tähelepanu juhtinud D. Lobanov-Rostovski, kellele 1812. a. allusid Vene armee reservid.
(Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.: Сб. документов. Москва, 1962. С. 4).
13. Liivimaa kubermanguvalitsuse (LKV) patent 19.11.1812. Журнал Комитета Министров (ЖКМ). СПб., 1891. Т. II. С. 657.
14. EKV publikaat 28.10.1812.
15. EAA. F. 854. Nim. 2. S. 691. L. 305-313.
16. Samas. L. 460-463.
17. ЖКМ. Т. II. С. 657.
18. EAA. F. 291. Nim. 1. S. 315. L. 9; S. 1020. L. 30-43.
19. Samas. Nim. 9. S. 188. L. 4-4р.
20. **R. Helme.** Liivimaa maakaitsevägi... Lk. 69. FAA. F. 291. Nim. 1. S. 1020. L. 10-10p; Nim. 9. S. 195 (säilik numereerimata).
21. **R. Helme.** Liivimaa maakaitsevägi... Lk. 63.
22. **Fr. Bienemann.** 1812. Baltische Erinnerungsblätter. Riga, 1912. S. 18-19; (s)KM. Т. II. С. 528-530.
23. EAA. F. 854. Nim. 2. S. 892. L. 284-284p, 294-295. Hiljem lülitati 300-meheline kütikorpus Liivimaa maakaitseväge koosseisu.
24. Samas. L. 297.
25. Samas. S. 691. L. 419-422.
26. EAA. F. 291. Nim. 9. S. 188. L. 24-25.
27. EAA. F. 854. Nim. 2. S. 691. L. 449-450.
28. Samas. S. 892. L. 358-358p.
29. EAA. F. 291. Nim. 1. S. 2804. L. 9.
30. **H. Bruininqk. Baron von.** Livlands Verhalten im Kriegsjahre 1812 nach Dartellung von K. Wojenski: Eine Erweiterung. Riga, 1912. S. 16-17.
31. EAA. F. 854. Nim. 2. S. 892. L. 380.
32. EAA. F. 291. Nim. 1. S. 2814. L. 15; Vene keel.
33. Vene keel.
34. **R. Helme.** 1812. aasta Eestis ja Lätis. Lk. 47-74; **R. Helme.** 1812. aasta Isamaasõda ja Eesti // Kalender 1987. Tallinn, 1986. Lk. 96-97;
Р. Хелме. Прибалтийский театр военных действий Отечественной войны 1812 г.: Автореферат дисс. ... канд. исторических наук. Тарту, 1987. С. 16-17.

35. P. Helme. Положенне Прибалтийского населения во время Отечественной войны 1812 г. // Уч. зап. ТГУ. 1988. Вып. 832: Исследования по истории стран Балтики VI. С. 68.
36. X.П. Стродс. Положение в Курляндии (Латвия) в период Отечественной войны 1812 г. // Вессмертная эпопея. К 175-летию Отечественной войны 1812 г. и Освободительной войны 1813 г. Германии. Москва, 1988. С. 125-126.
37. P. Helme. Положения Прибалтийского населения ... С. 70.
38. X.П. Стродс. Положение Курляндии... С. 126.
39. R. Helme. 1812. aasta Isamaasõda ja Eesti. Lk. 97.
40. 1805. –1807. aasta kohta vt. täpsemalt: J. Kahk. Rahutused ja reformid. Talupoegade klassivõitlus ja mõisnike agraarpoliitika Eestis XVIII ja XIX sajandi vahetusel (1790–1810). Tallinn, 1961. Lk. 214–240 jm.
41. Vene keel.
42. EAA. F. 854. Nim. 2. S. 691. L. 318–322.
43. Vene keel.
44. Samas. Lk. 657.
45. Siinkohal vajab selgitust ka 1812. aastal Eesti- ja Liivimaalt võetud nekrutite arv. Eestimaa kubermangu kohta seni kirjanduses esitatud arv, u. 3600 nekrutit, ei ole kooskõlas arhiivimaterjalidega, kuna tegemist on oletatava arvuga lähitudes meeshingede arvust. Vt.: E. Ella. Nekrutikohustused Eestis (1796–1874). Diplomitöö. Tartu, 1967. Lk. 61. (Käsikiri TÜ Eesti ajaloo kateedris.) E. Ella töö järgi on seda arvu kasutanud mitmed teisedki autorid (S. Vahtre, R. Helme) Eestimaa kubermangust võeti 1812. aasta ametlike nekrutivõtmiste raames 3513 nekrutit (L. Aarma. Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil). Tallinn, 1990. Lk. 257). Lisaks anti sõjaväeteenistusse veel 44 nekrutit tulevaste värbamiste arvel, hulkurluse, kurtööde jms. eest (EAA. F: 178. Nim. 1. S. 3363. L. 1–4; S. 3365. L. 1–4; S. 3668. L. 1–5). Seega läks Eestimaa kubermangust sel aastal nekrutiks kokku 3557 meest. Samal ajal andis Liivimaa 3640 nekrutit, arvestamata maakaitseväelasi (Fr. Bienemann. Op. cit. S. 278–279) — nii saame mõlemast kubermangust kokku 7197 meest.

BILDUNG DER MILIZ IM GOVERNEMENT ESTLAND IM JAHRE 1812

Tõnu Tannberg

Zusammenfassung

Der vorliegende Artikel behandelt die Frage über die Bildung der Miliz im Gouvernement Estland und widerlegt den in der bisherigen Kriegsgeschichtlichen Literatur dominierenden irrtümlichen Standpunkt, als hätte der estnische Adel die verstärkte Rekrutenaushebung vor der Miliz bevorzugt.

1. Bei der Erfüllung der Rekrutenaushebungspflicht in den Gouvernements Est- und Livland im Jahre 1812 bildete den Unterschied (entsprechend 17 und 14 Mann pro 500 Männer) die Tatsache, daß in beiden Gouvernements anstelle obligatorischen vier Werbungen (insgesamt als Norm aus 19 pro 500) in der Tat drei Rekrutenaushebungen stattfanden, in Livland gab es in Juli keine vorausgekündigte Werbung (5 pro 500) und Estland mit der Verordnung von 30. November vorgesehene Rekrutenaushebung; auf diesen Fall sollte man 2 Männer pro 500 geben.

2. Die Frage über die Bildung der Miliz war in dem Gouvernement Estland an der Tagesordnung in Juli und in Oktober 1812, aber auf beiden Fällen wurde die Miliz nicht gebildet:

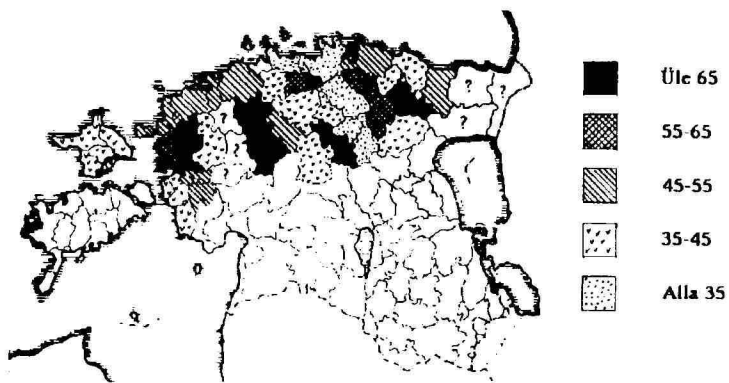
- 1) Gemäß dem Manifest des Kaisers von dem 6. Juli sollte man in Rußland die Miliz gebildet werden. Die Eestnische Ritterschaft schlug vor, die Zarenmiliz mit der außerordentlichen Rekrutenaushebung zu ersetzen, aber Alexander I weigerte sich. Gemäß der Verordnung des Kaisers von 18. Juli blieb Estland zu den sogenannte unbewaffneten Gouvernementsen, wo die Bildung der Miliz nicht vorgesehen war.
- 2) In Oktober 1812 ließ Aleksander I dem est- und livländischen Adel wählen: die Rekrutenaushebung (in norm I Mann aus 50) durchzuführen oder jeden zehnten in die Miliz zu geben. Der estnische und livländische Adel bevorzugten die Rekrutenaushebung.

MAATU TALURAHVA OSATÄHTSUS PÕHJA- EESTIS 1880. AASTATEL (KIHELKONNAKOHTUNIKE ARUANNETE ALUSEL)

Priit Pirsko

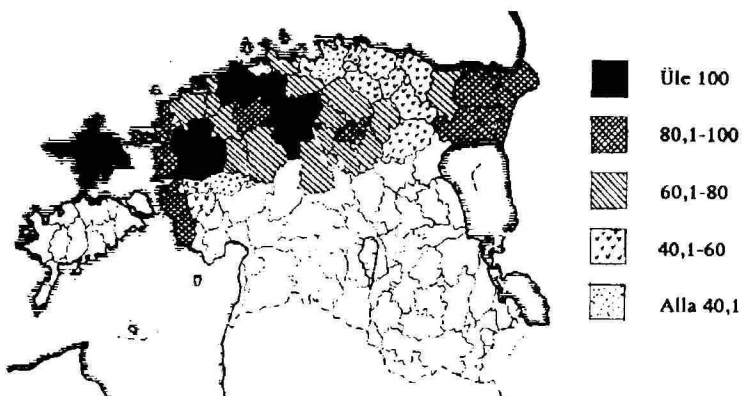
Käesoleva artikli teemavalik on ajendatud kahest seigast asjakohases ajalookirjutuses. Kuigi eesti talurahva sotsiaalset koosseisu on esmapilgul piisava põhjalikkusega käsitletud, tuleb ometi tõdeda, et suuremat tähelepanu on pööratud Lõuna-Eestile, väiksemat maa põhjaosale. Sellise rõhuasetuse põhjuseks võib olla tõsiasi, et Liivimaa kubermang edenes pöördelistel moderniseerimise aastakümnetel nii rahvuslikus kui ka majanduslikus mõttes tunduvalt kiiremini. Ning teiseks — pea eranditult on senised uurimused vaadelnud talurahva kihistumist 19. sajandi esimesel poolel või 20. sajandi algul. Niisugune eelistus on ilmselt tingitud avaramate võimalustest tollaste ajalooallikate tõlgendamisel. Läti teadlane Mihhail Kozin märgib seevastu just 19. sajandi viimast veerandit iseloomustades, et nende aastakümnete statistika "... ei opereerinud hoopiski mitte sotsiaalsete kategooriatega, segades ühtekokku nii maatud kui maaga talupojad — kõik sama talurahvaseisuse esindajad" [1]. Nõnda ongi olnud töö kirjutamisel sooviks osutada kasutamata allikalistele võimalustele ning ühtlasi aidata täita lünka eesti sotsiaalahjaloolaste poolt uuritavas aegruumis.

Eesti talurahva sotsiaalse koosseisu kohta möödunud sajandi teisel poolel käibisid kaua autoriteetseimatena Artur Vassara seisukohad. Peale hinnangulise küsitavuse tuleb aga nende puhul märkida ka allikalist ebamäärasust. Arvestusalust mainimata väitis A. Vassar, et 19. sajandi keskpaiku oli Eestimaa kubermangus 64,3 % talumaal elanud inimestest ilma maata. Sajandi lõpukümneteil puudunud maa 60–66 % talurahvast, kes elatunud oma tööjõu müümisest. Kokku arvestas ta maaproletariaadi ja popside osatähtsuseks 19. sajandi lõpul 72,5 % kogu talurahvast [2]. Need suhtarvud võeti ka nn. ametlikku ajalookäsitlusse. Sellekohaselt suurenes maata inimeste hulk maal 19. sajandi teisel poolel pidevalt, põhjuseks kvoodi- resp. kuuendikumaa eraldamine, mõisastamine ja talumaade müümine [3].

Joonis 1.

Maatute majapidamiste osa Põhja-Eesti kihelkondades a. 1885 %

Joonis 2.

Läbirände koefitsient Põhja-Eesti kihelkondades a. 1874–1884 ‰

Tabel 1

**Põhja-Eesti talurahva sotsiaalne jaotumus (majapidamised)
1885. a.**

Maakond Kihelkond	Omanikud	Rentnikud	Vabadikud	Sulased	Kokku	Sulaste protsent
Harjumaa						
Kuusahu	9	423	512	396	1340	29,6
Jõelähtme	112		580	333	1025	32,5
H-Jaani	98		218	463	779	59,4
Jüri	108		364	312	784	39,8
Juuru	104	551		1837	2492	47,7
Kose	93	530	500	895	2018	44,4
Rapla	338		640	2179	3157	69,0
Hageri	232		295	1736	2263	76,7
Keila	497		327	812	1636	49,6
H-Madise	207		281	418	906	46,1
/Risti						
Virumaa						
Lüganuse	7	306	266	628	1207	52,0
V-Nigula	56	343	365	438	1202	36,4
Haljala	104		749	716	1569	45,6
Rakvere	64	246	294	453	1057	42,9
Kadrina	96	471		3503	4070	60,1
Väike-Maarja	80		292	514	886	58,0
V-Jaagupi	21		440	868	1329	65,3
Simuna	136		543	462	1141	40,5
Järvamaa						
Ambla	224	394	609	540	1767	30,6
J-Madise	112	176		520	808	38,4
J-Jaani	191	348	269	343	1151	29,8
Koeru	242	309	300	421	1272	33,1
Peetri/Anna	164		385	1143	1692	67,5
Paide/Türi	372	376	154	676	1578	42,8
Läänemaa						
Martna	84		201	670	955	70,2
Kullamaa	248		506	600	1354	44,3
Mihkli	183		376	511	1070	47,8
/Kirbla/						
Lihula						
Karuse/	181		698	570	1449	39,3
Hanila						
Ridala	58	348		1748	2154	55,2
L-Nigula	223		208	952	1383	68,8
Noarootsi	13		457	475	945	50,3
/Vormsi						
Hiumaa	36		3261	1872	5169	36,2

Leida Loone on 1850. aasta põllumajandusankeedi põhjal välja toonud talurahva sotsiaalsete rühmade suuruse Eestimaa kubermangus. Vastavalt ankeedile moodustasid 19. sajandi keskel talurentnike pered 40, vabadike pered 27 ja sulaste pered 33 % [4]. Hingeloendite analüüsimisel jõudis põhimõtteliselt samasuguse tulemuseni Sulev Vahtre. Tema hinnangu kohaselt oli 1858. a. pererahvast 35–40, sularahvast 25–30, vabadikke 25 ja mõisateenijaid kuni 10 % Põhja-Eesti talurahvast. Tuleb nõustuda S. Vahtre arvamusel, et vabadike puhul olenes palju andmete koguja suvast. Üldistes tendentsides polevat ometi kahtlusi. 18. sajandi lõpukümnenditega võrreldes on vähenenud pererahva suhtarv, samuti on pärast pärisorjuse kaotamist kahanenud mõisateenijate arv. Seevastu vabadikke on 19. sajandi teisel veerandil olulisel määral lisandunud [5].

Gea Troska on omaaegse statistika põhjal (P. Jordan, A. Haruzin, E. v. Bodisco) väitnud, et 19. sajandi teisel poolel jätkus vabadike arvu kiire kasv Eestimaa kubermangus. Tema arutluskäik ei tundu siiski kuigi veenvana, sest pole kindel, kas osutatud publikatsioonides vabadikukohti alati üheselt mõisteti. Nõnda pole tõenäoline, et vabadike majapidamiste arv oleks paari aastaga (1861/62–1863) tõusnud 11279-lt 13799-ni [6]. Samuti tundub kahtlasena vabadikukohtade arvu väga kiire kahanemine 1880. aastatel (1881. aasta rahvaloenduse järgi ainuüksi talumaal 12 654, a. 1892–1894 Aleksei Haruzini andmetel 9707) [7]. Tegemist oli nähtavasti lihtsalt erineval alusel koostatud materjalidega. Pealegi võtab näiteks A. Haruzingi omaks, et tollases statistikas käibinud arvandmed olid allikakriitikata võrdlemiseks liialt ebausaldatavad [8].

Käesoleva sajandi alguse publikatsioonidest on talurahva sotsiaalse koosseisu kindlakstegemiseks kõige rohkem kasutatud 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeid [9]. Arno Kõörna on sel alusel hinnanud maaproletariaadi ja kehviktalupoegade hulgaks 55 % (sh. 34 % maatuid) kogu põllumajanduslikust elanikkonnast. A. Kõörna terminoloogiaga jätkates oli keskmikuid 1916. a. 18, kulakuid 26,3 ja mõisnikke 0,7 % [10]. Karl Siilivask on neid andmeid mõnevõrra korrigeerinud, leides, et vaesemate osatähtsus oli toodust suurem, jõukate oma aga väiksem. Maaproletariaadi osa talurahvast moodustanud vähemalt 40 % (Põhja-Eestis kohati vähem, eriti Tartu- ja Viljandimaal aga tunduvalt üle

selle määra), maatute ja kehvtalurahva koguhulk võis seejuures ulatuda 60 %-ni (Lõuna-Eestis kuni 66 %) talurahvast [11].

Kõige põhjalikumalt on selle probleemiga tegelnud Tiit Rosenberg. Ta on välja toonud senise segaduse põhjused talurahva sotsiaalse struktuuri hinnangutes. Nimelt pole talurahvast rääkides alati eristatud põllumajanduslikku elanikkonda maaelanikkonnast ning sageli on arvesse võtmata jäetud mõisamaal paiknenud talukohad. Samuti pole arvestatud töisasja, et perekonna keskmine suurus talurahva eri kihtides ei ole ühesugune. Ja lõpuks pole piisava kriitikaga suhtunud omaaegsesse statistikkasse, mis huvitus enamasti talupoja professionaalsest, mitte sotsiaalsest kuuluvusest. T. Rosenberg tõestas ka veenvalt, et 1881. aasta rahvaloenduse kokkuvõtetest ei saa teha pädevaid järeldusi talurahva sotsiaalse struktuuri kohta, sest teatud konkreetse ametiga tegelnud inimesed olid kokkuvõtetes eraldatud oma pereliikmetest (vastavalt tootlik ja tarbiv elanikkond) [12].

Keskendunud Lõuna-Eesti talurahva vaatlemisele, kasutas ta kolme kriteeriumi majapidamiste grupeerimisel: 1) suurus taalriväärtuses, 2) hobuste arv ja 3) palgatööjõu kasutamine. Poolproletaarse partsellitalupoja ja väiketaluniku vaheliseks piiriks arvas T. Rosenberg 5 taalri suuruse (ca 7,5 tiinu) majapidamise, kus polnud üle ühe hobuse. Kokkuvõtvalt jõudis ta järeldusele, et Lõuna-Eestis moodustasid talupered 16. sajandi lõpul 42,7 (sh. suured talud 13,5, keskmised 18,4 ja väikesed 10,8 %), poolproletariaat 28,2 ning sulasrahvas 29,1 % (talusulased 13,5 ja mõisateenijad 15,6 %) talurahvast [13].

19. sajandi viimastel aastakümnetel ja 20. sajandi algul Venemaal ilmunud rahvastiku- ja põllumajandusstatistiline kirjandus oli üpris rikkalik [14]. Ometi ei jõudnud kaugeltki mitte kogu kogutud andmestik trükisõnasse. Just selline, Statistika Keskkomitee ja kohalike statistikakomiteede poolt läbitöötamata või osaliselt analüüsitud (alg)materjal pakubki tõsist teaduslikku huvi paljudes uurimisvaldkondades. Näitena on järgnevalt keskendunud mõnele sellisele juhtumile.

1885. aastast pärinevad Eestimaa kihelkonnakohtunike vastused kuberner Sergei Šahhovskoi ringkirjas nr. 1125 esitatud küsimustele. Ootamatult alanud väljarändamispuhangule pühendatud tsirkulaaris päriti muuhulgas ka talurahva sotsiaalsete kategooriate suuruse kohta. Kõik

kohtunikud ühe erandiga (Jõhvi-Iisaku) on sellelegi suurema või väiksema põhjalikkusega vastanud [15]. Nagu tollal üldiselt tavaks, võttis enamik neist seejuures aluseks majapidamiste *resp.* perekondade arvu, kuigi ringkirjas otseselt sellist nõuet ei esitatud. Kolm kihelkonnakohtunikku (Nissi, Märjamaa ja Vigala) on aga näidanud kogu talurahva jaotumust eri sotsiaalses kihtidesse. Andmete ühtlustamiseks on need, ning lisaks veel põhimõtteliselt erineval alusel Vaivara andmik järgnevast kokkuvõttest (tabel 1) välja jäetud.

Vaid üheksal korral on selgelt eristatud kõik talurahva sotsiaalsed kategooriad. Ülejäänud andmikes pole vahet tehtud kas suur- ja väikerentnikel (vabadikel) või sulastel ja vabadikel. Maatu talurahva osa kindlaksmääramiseks on seepärast viimasena mainitud juhtudel nende koguarvust lahutatud vabadike arvestuslik keskmine. Nimelt kõikus üheksas mainitud kihelkonnas vastav protsent Paide/Türi 9,8-st kuni Kuusalu 38,2-ni ning kõigi keskmine oli 26 %. Nii on üldse 32 üksik- ja mitmikihelkonna kohta välja arvatud sulaste ehk ilma maata majapidamiste protsent. Tõsi küll, mitmes aruandes (Kadrina, Ridala, Juuru) on ilmselt lisaks peremeestele vastavasse sotsiaalsesse kategooriasse liidetud ka täiskasvanud pojad, kuid see tõsiasi ei tohiks suhtarve olulisel määral mõjutada.

Sel moel saadud pilt osutus üllatavalt kirjuks nii geograafilistelt erinevustelt kui ka maatute protsendi diapasoonilt. Napilt kolmandiku moodustasid kõige kehvemad majapidamised Kuusalu, Järva-Jaani, Ambla, Jõelähtme ja Koeru kihelkonnas, samal ajal kui Hageris, Martnas, Raplas ja Lääne-Nigulas küündis nende osa üle 2/3. Tõsi küll, Martna ja Rapla aruannetes on kaasatud vallapassiga kodu-kihelkonnast kaugemal teenistuses olnud talupojad ning enamik neist pärines kindlasti maatute seast. Sama võib eeldada ka Hageri puhul, kuigi otseselt seda öeldud pole. Loetletud piirkonnad esindasid siiski kaht äärmust, enamikus kihelkondades oli sulaste protsent 40–60. Eestimaal oli maatute majapidamiste osa keskmiselt 49,2 %, Harju- ja Virumaal pisut rohkem (vastavalt 52,9 ja 51,6 %), Läänemaal veidi vähem (47,1 %). Erandi moodustas vaid Järvamaa, kus kõige vaesemaid talurahvamajapidamisi oli tunduvalt alla keskmise – 41,3 %.

Tabel 2

Talurahva sotsiaalne struktuur Nissi, Märjamaa ja Vigala kihelkonnas 1885. a.

Kihel- kond	Omani- kud	Rentni- kud	Vabadi- kud	Sulased	Kokku	Sulaste %
Nissi	466	2210	1941		4617	16,0
Märjamaa	686		2264	2915	5865	49,7
Vigala	706		2274	1186	4166	28,5

Kõrvutades saadud tulemusi nende kihelkondade omadega, kus talurahva sotsiaalne koostis oli esitatud kogu rahvastiku kohta (tabel 2), saab teha kaks järeldust. Esiteks: sulasrahva osatähtsus erines tööpoolest paikkonniti väga suurel määral. Seda kinnitavad nii majapidamistele kui ka inimeste arvule tuginevad andmed. Ning teiseks: maata majapidamiste protsent oli suurem kui sulaste suhtarv kogu põllumajandusrahvastikus. Üheks põhjuseks on siin kindlasti asjaolu, et kehvikupered olid keskmiselt väiksemad [16]. Kuid maatute osa võis paista tegelikust mõnevõrra suuremana ka seetõttu, et arvatavasti nii mõnigi kihelkonnakohtunik paigutas vallalised sulased iseseisvate majapidamiste alla. Sama kehtib vabadike kohta. Neid asjaolusid silmas pidades võiks antud allika järgi pakkuda maatute osaks keskmiselt mitte üle 40 % talurahvast. Oma tööjõudu münud talurahvakihtide (sulased ja vabadikud) kogusuurus Põhja-Eestis tervikuna ei ulatunud 1880. aastate keskel aga nähtavasti üle 2/3. Seda tõdemust tuleb võtta esialgse tööhüpoteesina.

Geograafilise eripära selgemaks väljatoomiseks on kihelkonnad liigitatud vastavalt sulasrahva majapidamiste suhtarvule (joonis 1). Teatud ootamatusena pole seejuures võimalik täheldada silmatorkavaid erinevusi Eestimaa kubermangu ida- ja lääneosa vahel. Nii siin kui seal oli kõrge maatute kontsentratsiooniga kihelkondade vahetus naabruses ka sootuks teistsuguse sotsiaalse karakteristikuga piirkondi. Kõige väiksema kehvumajapidamiste osatähtsuse poolest tõuseb esile Kesk-Põhja-Eesti. Ka suhteliselt suurema sulasrahva hulgaga alad paiknesid enamasti sisemaal.

Nähtavasti oli rannakihelkondade talupoegkonnal rohkem šansse elatuse leidmiseks väljaspool põllumajandust. Kehvale sulasekohale oli ju seal põhiliseks alternatiiviks meresõit.

1880. aastateks olid Eestimaa kubermangus ilmnenuid agrarise ülerahvastuse tundemärgid. Tollal sai alguse ka massiline väljarändamine Venemaa sisealadele. Ümberasujate põhimassi moodustasid inimesed vaesematest talurahvakihtidest: vabadikud ja sulased. Seetõttu võib eeldada teatud suhteseost suure maatute osatähtsusega piirkondade ja väljarändamiskollete vahel. Kahjuks tuleb oletusega piirduda, sest üksikasjalik käsitus väljarändamisliikumisest 19. sajandi lõpul meil veel puudub. Küll saab tõmmata võrdlusjooni käsitletava perioodi lähirändekoeffitsiendiga, mis väljendab a. 1874–1884 keskmiselt väljaantud vallapasside arvu 1000 elaniku kohta (joonis 2) /17/. Kahe kaardi kõrvutamisel selgub siiski, et mingit kindlat korrelatsiooni mainitud fenomenide vahel ei olnud. Kahest olulisemast lähirände intensiivsust mõjutanud tegurist – tööstuskeskuste olemasolu naabruses ning põllumaa suhe rahva arvuse kihelkonnas – tasub viimast arvestada ka talurahva sotsiaalse koostise analüüsimisel. Sellest täpsemalt aga mõnevõrra allpool.

Paraku tuleb kogu eelneva arutluskäigu puhul nentida, et eraldivõetuna ja teiste sama perioodi allikatega võrdlemata ei saa käsitletavat küsimust ammendada. Hea kõrvutamisevõimaluse pakuvad materjalid, mis kihelkonnakohtunike poolt koostatuna sama probleemi mingil teisel alusel valgustavad. Laialivalgumise vältimiseks piirdun järgnevalt Virumaa sellekohaste arhivaalidega.

1880. aastatest on mitmes Virumaa kihelkonnakohtuniku fondis säilinud vastused kuberner S. Šahhovskoi ringkirjale nr. 4914 7. detsembrist 1887. Peamiselt põllumajandust puudutavate päringute kõrval (põllumaa suurus mõisa- ja talumaal, põllumajandusmasinate, veskite, kariloomade arv jne.) on huvi tuntud ka talurahva hulga ja tegevusala vastu [18]. Sel korral on arvestatud kõiki täiskasvanud mehi kihelkonnas, mistõttu absoluutarvud on eelpool vaadeldud aruannete omadest suuremad (tabel 3).

Kuuest esitatud kihelkonnast viie andmeid saab sulaste protsendi poolest võrrelda 1885. aasta andmetega. Torkab silma, et Kadrinas, Rakveres ja Simunas on see suhtarv mõlemal korral ühes ja samas suurusjärgus (4–5% hälvet võib

pidada normaalseks). Seevastu Viru–Jaagupi ja Väike–Maarja puhul näib tegemist olevat põhimõttelise lahknemusega andmebaasis. Ainuüksi peremeeste poegade lisandumine ei saanud rohkem kui 20% kõikumist põhjustada. Millest võis selline erinevus siis tuleneda?

Tabel 3

'Mõne Virumaa kihelkonna talurahva sotsiaalne jaotumus (täisealised mehed) 1887. a. [19]

Kihelkond	Oma- nikud	Rent- nikud	Vaba- dikud	Sula- sed	Päevi- lised	Pere- meeste pojad	Kokku	Sulaseid ja pävilisi %
Jõhvi- Iisaku	116	852	357	3450	736	1423	6934	60,4
Kadrina	98	509	706	1428	1090	830	4661	54,0
Rakvere	70	228	415	810	205	405	2133	47,6
Simuna[20]	140	892	518	1023	800	3373	45,7	
V-Jaagupi	73	969	448	329	247	2074	37,5	
Väike- Maarja	113	361	297	298	195	248	1512	32,6

Võrdlemisel nähtub, et 1885. a. on neis kahes kihelkonnas talurentnike ja vabadike arv näidatud tunduvalt väiksemana. Normaaltalude rentnike väljajäämine tollasest statistikast ei ole tõenäoline, mistõttu ebakõla põhjuseks sai olla vaid vabadike puudulik registreerimine. Muide, kõige pisemate (alla 3 tiinu põllumaad) partsellide rentnike nõ. kahe silma vahele jätmine oli 19. sajandi ametlikus arvepidamises päris tavaline. Talurentnike ja sulaste omapärase vahekihina ei pruukinud vabadikud otsida pidevalt tööd väljaspool oma majapidamist. Kuid perekonda ilma kõrvalteenistusega nad samuti ülal pidada ei suutnud. Selliseid väikseid rendikohti oli tähelepanuväärne hulk — kubernerite andmetel kogu Põhja-Eestis 23. aprillil 1886. a. 6885 ehk 36,8 % kõikidest rendile antud kohtadest. Vabadike unustamist soodustas ka tollane seadusandlus: väikekohtade rentimisel ei nõutud kirjalikke lepinguid, samuti oli lubatud teorent, kusjuures mõisnik võis vabadikke igal ajal ümber asustada [21].

Tabel 4

Viru-Jaagupi kihelkonna talurahva sotsiaalne jaotumus (täisealised mehed) 1885. a. [22]

Mõis	Taluomanikud ja -rentnikud	Maaga vabadikud	Maatud vabadikud	Mõisa- sulased	Talu- sulased	Kogukonda mittekuulunud mehed	Kokku	Väljaspool valda elanud kogukondlased	Maatute protsent
Roela	161	99	29	27	65	68	449	130	42,1
Kulina	58	39	36	3	8	123	267	69	63,7
Küti	54	58	41	26	22	75	276	177	59,4
Voore	35	21	1	4	3	42	106	80	47,2
Inju	33	10	7	8	—	39	97	77	55,7
Meriküla	27	23	5	4	9	4	72	64	30,6
Vinni	64	38	72	10	16	23	223	157	54,3
Mõdriku	41	—	6	14	20	26	107	36	61,7
Rägavere	49	52	48	10	19	74	252	91	59,9
Vaeküla	40	30	7	10	8	34	129	92	45,7
Põlula	100	114	17	11	9	60	311	70	31,2
Tudu	36	21	5	6	1	48	117	58	51,3
Oonurme	32	47	11	—	7	34	131	25	39,7
Kokku kihelkonnas	730	552	285	133	187	650	2537	1126	49,5

Tabel 5

Mõne Maa-Virumaa mõisa põllumajandusliku elanikkonna sotsiaalne jaotumus a. 1885

Mõis	Mõisamaa						Talumaa					Kokku	
	Põllu- maad tiinudes	Oma- nikke	Rent- nikke	Vaba- dikke ja sulaseid	Kokku	Vaba- dikke ja sulaseid	Põllu- maad tiinudes	Oma- nikke	Rent- nikke	Vaba- dikke ja sulaseid	Kokku	Vaba- dikke ja sulaseid %	Vaba- dikke ja sulaseid %
Tammiku	200	—	8	96	104	92,3	218	—	149	130	279	46,6	59,0
Pudivere	422,5	—	9	181	190	95,3	479	—	254	89	343	26,0	50,7
Põdrangu	429	—	—	153	153	100,0	787	20	254	61	335	18,2	43,8
Äntu	382	—	8	126	134	94,0	482,5	—	42	257	299	86,0	88,4
Raeküla/ Pandi- vere	454	—	12	90	102	88,2	212,5	8	118	79	205	38,5	55,0
Triigi	1052,5	—	158	136	294	46,3	320,5	—	271	83	354	23,4	33,8
Vao	621	—	6	125	131	95,4	547	109	135	93	337	27,6	46,6
Rägavere	360,5	—	4	205	209	98,1	560,5	48	189	200	437	45,8	62,7
Voore	1824	—	184	176	360	48,9	283	—	146	6	152	4,0	35,5
Põlula /Inju/													
Meriküla	1798	—	95	296	391	75,2	1029	216	307	214	737	29,0	45,2
Kulina	459	—	—	140	140	100,0	292	136	51	176	363	48,5	62,8
Kokku	8002,5	—	484	1724	2208	78,1	5191	537	1916	1388	3841	36,1	51,4

Viru-Jaagupi kihelkonna kohta on võimalik esitada veel kolmaski 1880. aastate keskpaigast pärinev ja talurahva sotsiaalsed struktuuri peegeldav kokkuvõte (tabel 4). Selle plussiks on kahtlemata tunduvalt detailsem sotsiaalne ja professionaalne liigitus. Miinuseks on aga jällegi ainult meeselanikkonna haaratus. Erinevalt eelmistest andmikest on seekord eraldi välja toodud kogukonnaliikmed, kelle elu- ja teenistuskohat on väljaspool valda, samuti kaugemalt pärit ja kogukonda mittekuulunud inimesed. Mis puutub viimastesse, siis on nad arvestatud maatute hulka mõnevõrra tinglikult. Nimelt võib oletada, et osa nõ. võõrastest ei tegelnud üldse põllunduse või karjakasvatusega, ehkki selliste hulk ei saanud väga suur olla.

Maatute vabadike, mõisa- ja talusulaste ning teistest kogukondadest täismeeeste osatähtsus Viru-Jaagupis oli kõnealusel juhul 49,5 %. Mõisati kõik see näitaja üsna suurel määral: Merikülas ja Põlulas oli maatuid alla 1/3, samal ajal kui Kulinas ja Mõdrikus tõusis üle 60 %. Huvitav on veel täheldada, et normaalkohtade omanikke ja rentnikke oli kihelkonnas üldse 28,8 % ning maaga vabadikke 21,8 % kõigist täiskasvanud meestest. Võrreldes saadud tulemit kahe ülalpool käsitletud aruandega (a. 1885 maata majapidamisi resp.perekondi 65,3 %, a. 1887 täisealiste maatameeste osa 37,5 %), langeb eelistus kindlalt kolmandana vaadeldud arhivaali kasuks. Selles on elimineeritud eelmiste andmebaaside puudujäägid ning ühtlasi saavutatud suurem detailsus ja usaldusväärsus. Esimesena vaadeldud kokkuvõttes (a. 1885) oli jäänud arvestamata suur osa vabadikke ja teises (a. 1887) vallakogukonda mittekuulunud mehed, antud juhul (jällegi a. 1885) neid vigu ei esinenud.

Nõnda tuleb nentida, et kihelkonnakohtuniku tasandil võis talurahva sotsiaalse koosseisu näitamisel tekkida printsiipiaalseid erinevusi isegi paariaastase ajavahemiku jooksul ühes ja samas administratiivalluvuse korras koostatud aruannetes. Enamvähem tõsikindla tulemuseni saab niisiis jõuda vaid mitme erisuguse materjali võrdlemisel, kuid selliselgi juhul ei pruugi uurimus olla metoodikalt täiuslik. Meid huvitavas küsimuses käib viimane märkus eelkõige talurahva sotsiaalse koosseisu arvestusaluse kohta. Ehk teisisõnu: majapidamiste või täisealise meeselanikkonna asemel peaks analüüsi lähtekoha moodustama kogu põllumajandusrahvastik soost ja vanusest olenemata. Sellise võimaluse pakub

koondaruannete baasmaterjal — mõisa- ja vallavalitsuste teated kui statistilise aruandluse algiüli.

Näitena käsitlem järgnevalt Maa-Virumaa adrakohtuniku fondis leiduvaid Simuna, Väike-Maarja ja Viru-Jaagupi mõisapolitseite ja vallavalitsuste aruandekirju vastuseks juba mainitud ringkirjale 7. detsembrist 1887. Andmete ühtlustamiseks on välja sõelatud sellised mõisad, mille puhul saab esitada nii mõisa- kui talumaal asunud kogu elanikkonna sotsiaalse kuuluvuse (tabel 5) [23]. Oluline on siinkohal rõhutada, et tegemist on eranditult põllumajandusliku elanikkonnaga, välja on jäänud aadel, vaimulikud ja päritolult linnakodanikud ning talurahvaseisuse see osa, kes hankis põhielatust töödusest.

Mõisa- ja talumaal elanud talurahva sotsiaalse struktuuri erinevused on täiesti ootuspärased. Kõige üldisemalt öeldes peituvad selle nähtuse põhjused mõisa- ja talumajanduse põhimõtteliselt erinevas iseloomus. Mõisamaal moodustasid sulased ja vabadikud kokku 78,1% põllumajanduslikust elanikkonnast, talumaal seevastu küündis vastav näitaja 36,1%-ni. Üheteistkümnnes mõisavallas kokku ulatus kõige kehvemate talurahvakihtide osa pooleni kogu põllumajandusrahvastikust. Päris suure tõenäosusega võib arvata, et need suhtarvud on lähedal terve Lääne-Virumaa keskmistele. Kuulusid ju valitud mõisad nii oma põllumaa kui ka elanikkonna suuruselt Põhja-Eestis kas keskmiste või suurte hulka [24].

Ometi kõikus sulaste ja vabadike protsent mõisati väga tugevalt. Kui Äntus oli koguni 88,4% rahvastikust maatu või rentis pisikest maalappi, siis näiteks Voores ja Triigis küündis selliste osa kõigest 1/3 kanti. Siinkohal ongi sobiv võrrelda vaatlusaluste mõisate põllumaa suurust kehvikute suhtarvuga (tabel 6). Selline kõrvutamise avab täiesti kindla suhte-see nende kahe karakteristiku vahel. Nii ulatus näiteks neljas mõisas (Äntu, Kulina, Rägavere ja Tammiku) sulaste ja vabadike osatähtsus tunduvalt üle arvestusliku keskmise. Ning samal ajal kuulus kolm neist neljast ka kõige tihedama asustusega alade hulka. Selles suhtes oli ainsaks anomaaliaks Äntu mõis, kus inimesi tuli külvipinna kohta pisut üle keskmise, talurahva sotsiaalse struktuuri raskuskese oli aga ebanormaalset nihkunud vaesemate kihtide suunas. Antud juhul tuleb põhjust otsida nähtavasti konkreetse valla spetsiifikast.

Kõigi teiste mõisate puhul on korrelatsioon nimetatud kahe näitaja vahel ilmne.

Tabel 6

Kehvtalurahva ja külvipinna suhtarvud Maa-Virumaa mõisates a. 1885

Mõis	Mõisamaa		Takumaa		Kokku	
	Sulasaid ja vabadikke %	Inimesi 100 tiinu põllumaa kohta	Sulasaid ja vabadikke %	Inimesi 100 tiinu põllumaa kohta	Sulasaid ja vabadikke %	Inimesi 100 tiinu põllumaa kohta
Tammiku	92,3	52,0	46,6	128,0	59,0	91,6
Pudivere	95,3	45,0	26,0	71,6	50,7	59,1
Põdrangu	100,0	35,7	18,2	42,6	43,8	40,1
Äntu	94,0	35,1	88,0	62,0	88,4	50,1
Raeküla/ Pandivere	88,2	22,5	38,5	96,5	55,0	46,1
Triigi	46,3	27,9	23,4	110,5	33,8	47,2
Vao	95,4	21,1	27,6	61,6	46,6	40,1
Rägavere	98,1	58,0	45,8	78,0	62,7	70,1
Voore	48,9	19,7	4,0	57,8	35,5	24,5
Põhjala/ Inju/ Meriküla	75,2	21,7	29,0	71,6	45,2	39,9
Kulina	100,0	30,5	48,5	124,3	62,8	67,0
Kokku	78,1	27,6	36,1	74,0	51,4	45,8

T. Rosenberg on tähendanud 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse agraarolusid iseloomustades tugevat põllumajandusliku ülerahvastust esmajoones Läänemaal, Harjumaal ja osalt Pärnumaal, kus 100 tiinu külvipinna kohta talumaal tuli üle 100 inimese [25]. Enamiku seekord valitud mõisate puhul liigrahvastikust juttu olla ei saa. Siiski on huvitav sedastada, et just tihedaima asustusega Tammiku talupoegkonnas ilmnevad eredalt väljendunud väljarändamissoov ja sellega seonduvad pinged juba 1860. aastatel [26].

Resümeerivalt võib nentida, et vähemalt Lääne-Virumaa kihelkondades ei olnud 1880. aastatel maatut talurahvast üldjuhul üle 40 % kogu põllumajanduslikust elanikkonnast. Sulasrahvast ja väikerentnikke (vabadikke) kokku oli keskmiselt pool maatõega seotud talurahvast. Päevakorda jääb ometi küsimus, kui palju oli kehvtalurahvast mujal Põhja-Eestis. Käesoleva artikli autor on seisukohal, et kogu Eestimaa

kubermangu maatute protsent ei saanud väga suurel määral erineda Lääne-Virumaa keskmisest. Antud arvamust toetab muide ka toleaege kubeneri tõdemus, et 1886. a. moodustasid omanikud 7,5, rentnikud 48 ja maatud 45 % täiskasvanud maaelanikkonnast [27]. Lõuna-Eesti talurahva sotsiaalset koosseisu käsitlenud T. Rosenberg on samuti jõudnud üsna lähedaste tulemusteni. Poolproletaarsete pisirentnike ja sulasrahva osatähtsuseks 19. sajandi lõpul on ta saanud Tartu-, Võru-, Viljandi- ja Pärnumaal 57,8–58,7, Saaremaal 51,3 % põllumajanduslikust elanikkonnast [28]. Eespooltoodust mõnevõrra lahknevale arusaamale on jõudnud läti uuriija Ojars Niedre. Tema arvutuste kohaselt ulatus maatute protsent Mandri-Lõuna-Eestis 49,5–52,0-ni ning üldse oli kehvtalurahvast (maatutele lisaks ühe hobusega või hobuseta maavaldajad) 73,0–77,7 %. Vastavateks suhtarvudeks Saaremaal sai ta 20,3 ja 65,9 % [29]. Viimatinimetatud seisukohta nõrgestab aga autori poolt valitud allikmaterjal: hobuste loendused sajandivahetuselt, 1897. aasta rahvaloenduse publikatsioonid ning kuberneride aruannetel põhinenud ülevaated [30].

Kuigi kihelkonnakohtunike aruannetes on mitu olulist puudust, ei tohiks neist talurahva sotsiaalse koosseisu uurimisel päris mööda vaadata. Just sellele allikaliigile tuginedes saab väita, et maatute osatähtsus põllumajanduslikus elanikkonnas oli asustustiheduse suhtarvuga korreleerudes Põhja-Eesti kihelkondades üllatavalt erisugune: kõikudes Eestimaa kubermangus 1880. aastatel 1/3-st kuni 2/3-ni, ulatus keskmiselt 40–50 %-ni. Arvestades tõsiasi, et selleks ajaks oli agraarne ülerahvastus mitmel pool jõudnud haripunkti, ei näi tõenäosena, et maatu talurahva osakaal oleks edaspidi oluliselt kasvanud: Just 1880. aastate keskpaiku alanud massiline väljarändamine ning sajandivahetuseks täismöötmel omandanud äravool tööstusettevõtteisse hoidsid maatut maaelanikkonda enamvähem samal tasemel. Põllumajanduses tegevd. rahvastiku suhtelisele ning absoluutsele vähenemisele 20. sajandi algul on ajalookirjanduses juba tähelepanu juhitud. T. Rosenbergi arvamuse kohaselt tähendas see ka agraarse ülerahvastuse vähenemist Eestis [31]. Ses kontekstis on mõttetu O. Niedre probleemiasetus: kas sajandivahetusel oli Balti kubermangudes tegemist maaelanikkonna proletariseerumise või deproletariseerumisega [32]? Viljakam on nähtavasti

osutada talurahva seesmise struktuuri muutustele laiemas plaanis, arvestades põhimõttelisi nihkeid kogu tollases ühiskonnas. Kaudselt viitavad sellistele kvalitatiivsetele muutustel ka kihelkonna kohtunike raskused sotsiaalse struktuuri fikseerimisel.

ALLIKAD.KIRJANDUS

1. Очерки экономической истории Латвии 1860-1900 / Под ред. М.И. Козьма. Рига, 1972. С. 318.
2. A. Vassar. Töölisiikumise esimesed sammud Eestis: (XIX sajandi 70-ndad ja 80-ndad aastad). Tallinn, 1954. Lk. 10, 33.
3. Eesti NSV ajalugu. Tallinn, 1963. Kd. 2. Lk. 31., 74-76.
4. Л.А. Лооке. О развитии некоторых элементов капитализма в сельском хозяйстве северной Эстонии в 20-50-х годах XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1858 г. Таллин, 1959. С. 208.
5. S. Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil: Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973. Lk. 161-167.
6. G. Troska. Eesti külad XIX sajandil: Ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn, 1987. Lk. 21.
7. Г.С. Троска. Деревни северной Эстонии в XIX в. // Сельские поселения Прибалтики (XIII-XX вв.). Москва, 1971. С. 109-110.
8. А.Л. Харузин. Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892-1894 гг. Ревель, 1895. С. 25.
9. Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. Петроград, 1916. Вып. I: Европейская Россия.
10. A. Kõrna. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis. Tallinn, 1961. Lk. 115, 125.
11. K. Siilivask. Veebruarist oktoobrini 1917. Tallinn, 1972. Lk. 46.
12. Т. Розенберг. О социальном расслоении крестьянства в южной Эстонии в конце XIX века. Таллинн, 1980. С. 5-7.
13. Samas. С. 35, 60.
14. Vt. lähemalt:
А.И. Гозулов. Очерки истории отечественной статистики. Москва, 1972. С. 106-134.
15. EAA. F. 29. Nim. 2. S. 2024.
16. Т. Розенберги arvutuste kohaselt oli Lõuna-Eesti peremehe perekond 1/3 võrra keskmisest suurem: Т. Розенберг. С. 38.
17. Arvestusaluseks on juba mainitud aruanded kubernerile: EAA. F. 29. Nim. 2. S. 2024.
18. EAA. F. 902. Nim. 1. S. 270. L. 4.

19. EAA. F. 875. Nim. 1. S. 80; F. 876. Nim. 1. S. 94 (dateeritud ekslikult aastaga 1853); F. 878. Nim. 1. S. 81 (dateerimata); F. 879. Nim. 1. S. 38 (dateeritud ekslikult aastaga 1882); F. 881. Nim. 1. S. 26; F. 883. nim. 1. S. 46.
20. Taluomanike hulka aruandes märgitud pole, mistõttu arvestusaluseks on võetud omanike arv seisuga 30. aprill 1886: EAA. F. 879. Nim. 1. S. 42.
21. Из архива Князя С.В. Шаховского: Материалы для истории недавнего прошлого Прибалтийской окраины (1885-1894 гг.). Санкт-Петербург, 1909. Т. 2. С. III.
22. EAA. F. 881. Nim. 1. S. 26. — L. 1.
23. EAA. F. 902. Nim. 1. S. 270, 1167.
24. T. Rosenbergi kalkulatsioonide kohaselt oli 1916.a. Harju-, Viru- ja Järvamaa mõisates keskmiselt 100 inimest ja 150 tiinu külvipinda: **T. Rosenberg**. Zum Problem der Arbeitskräfte in der Landwirtschaft Estlands 1907 bis 1914 // Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 5. 1990. S. 280.
25. Samas. S. 280.
26. **A. Vassar**. Uut maad otsimas: Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani. Tallinn, 1975. Lk. 91, 113; EAA. F. 29. Nim. 3. S. 5070. L. 23; F. 902. Nim. 1. S. 354. L. 3 j.
27. Из архива ... С. 94.
28. Т. Розенберг. С. 60.
29. О.С. Нжде. Социальная структура крестьянства Прибалтики (в первые десятилетия XX века). Рига, 1986. С. 155.
30. Vt.:
Т. Розенберг. С. 7; Б.Г. Лытвак. Очерки источниковедения массовой документации XIX - начала XX в. Москва, 1979. С. 152.
31. **T. Rosenberg**. S. 279.
32. О.С. Нжде. С. 127-128.

ÜBER DEN ANTEIL DER LANDLOSEN BAUERNSCHAFT IN NORDESTLAND IN DEN 80ER JAHREN DES 19. JH-S (IM LICHT DER BERICHTE DER KIRCHSPIELGERICHTE)

Priit Pirsko

Zusammenfassung

In dem letzten Viertel des 19. Jh-s in Verwaltungsuntergebenheiten aufgesetzte Berichte sind in dem Sinne der Quellenmaterialien schwierig. Bei der Einteilung der Bauernschaft in soziale Schichten wurde Die Zahl der Haushalten oder volljährigen Männer, selten auch die Gesamtbevölkerung zur Grundlage genommen.

Der Anteil der landlosen Bauern in der landwirtschaftlichen Bewohnerschaft schwankte in der Kirchspielen des Nordestlands in den 80-er Jahren des 19. Jh-s von 1/3 bis 2/3, im Durchschnitt erstreckte er sich 40 bis 50 %. Dieses Merkmal korrelierte stark mit der Kennzahl der Besiedlung (die Menschenzahl für die Saatfläche). Die Tatsache berücksichtigend, da zu dieser Zeit die agrarische Überbevölkerung zum Höhepunkt gekommen war, scheint es nicht wahr, daß das Prozent der landlosen Bauernschaft wesentlich gewachsen wäre. Gerade Mitte der 80er Jahre im 19. Jh das begonnene massenhaftliche Auswandern nach Innen-Rußland und im Jahrtausendwechsel den Höhepunkt erreichte Auswandern des Landvolkes in die Industriebetriebe stellte die wesentliche Alternative für das Leben der landlosen Feldarbeiter in Nord-Estland dar.

PÕHJA-TARTUMAA TALUNIMEDEST

Ülle Liitaja

Talunimede kujunemine ja muutumine on pakkunud ja pakub ka edaspidi suurt huvi nii filoloogidele, etnograafidele kui ka ajaloolastele.

Käesolevas artiklis on vaatluse alla võetud viie Põhja-Tartumaa kihelkonna (Laiuse, Maarja-Magdaleena, Palamuse, Torma ja Äksi) talunimed kolme sajandi vältel (ajavahe-
mikus 1582–1858). Allikatena on seejuures kasutatud Poola ja Rootsi revisjonide andmeid aastatest 1582–1592 [1], 1599 [2], 1601 [3], 1624/27 [4], 1638 [5] ja 1688 [6], adramaarevisjonide materjalid aastatest 1721 [7], 1723 [8], 1731 [9], 1738 [10], 1744 [11], 1751 [12], 1758 [13], hingeloenduste andmed aastast 1782, 1795, 1811, 1816, 1826, 1834, 1850, 1858 [14]. Lisaks revisjonidele on kasutatud 19. sajandi alguse vaku-
raamatuid ja maamõõtmiste andmeid [15], kirikumeetri-
kat [16] jne.

Põhja-Tartumaa talunimesid on väga põhjalikult käsitlenud filoloogiadoktor Valdek Pall mitmes artiklis ja monograafias "Põhja-Tartumaa kohanimed" [17]. Ta on jälginud talunimede kujunemist sügavuti ja rikkaliku allikmaterjali põhjal peamiselt filoloogilisest aspektist lähtudes. Käesoleva artikli ülesandeks on täiendada olemasolevat ajaloolis-statistilisest vaatepunktist, mis peaks aitama veelgi põhjalikumalt mõista käsitletavat probleemi. Eesmärgiks on jälgida talunimede püsivust, muutumise sagedust, nimede esinemissagedust ja piirkondlikku eripära. Ka on avarama andmestiku baasil (V. Pallil ei olnud võimalust kasutada 1688. a. revisjoni ja 1721., 1723., 1731. ja 1738. aasta adramaarevisjonide andmeid) võimalik korrigeerida ja täpsustada varem saadud tulemusi.

Talunimedega seoses on oluline mainida Jüri Linnuse ja Heldur Palli artikleid, milles on tähelepanu pööratud lisa- ja isikunimedele [18]. Lisanimed olid juba 16. sajandiks muutunud suhteliselt püsivaks ja kujunenud pere kõigi liikmete kohta käivaks perenimeks. Talu nimetati peremehe lisanime järgi, seega andis talule nime ta peremees. Tolleaegsete lisanimede puhul oli tegemist pere, mitte talu nimega. See oli ka loomulik, kuna talu maad olid kuni talude kruntimõõtmiseni 19. sajandi II poolel ribade ja lappidena laiali kogu küla terri-

tooriumil teiste talude maade vahel ja seega ei olnud talu (v.a. hajatalu) omaette maa-alaline üksus. Kuna talu nimetati peremehe lisanime järgi, siis uue peremehe tulekuga talu võis talu nimi tundmatuse ni muutuda. Talunimede kujunemist mõjutasid sõja-, nälja- ja katkuajad, mis põhjustasid hulgaliselt talunimede kadumist ja hiljem uute ilmumist. 17. sajandi alguse Poola–Rootsi sõda, katk ja nälg, 1695.–1697. aasta suur näljaaeg, Põhjasõda ja 1710. aasta katk tingisid muutusi talupoegade majanduslikus seisundis. Elanike suure suremuse tõttu jäid paljud talud tühjaks, osa laostus. Hilisematel aegadel talud taasasustati ja nimetati uue peremehe järgi. Seetõttu on väga raske kindlaks teha talu järjepidevust 16. sajandi lõpu ja 17. sajandi alguse revisjonide puhul. 1688. aasta revisjoni ja adramaarevisjonide alusel on see juba kergem, kuna adramaarevisjonide spetsifikatsioonid koostati selliselt, et kõigepealt märgiti üles 17. sajandi lõpu talu nimi ning seejärel, milline pere (või pered) elas (elasid) sellel maal revisjoni ajal [19]. Hingeloendite puhul saab talunimede järjepidevust kindlaks teha sealsete elanike võrdlemise abil. Talunimedest võib Eestis öieti rääkida alles 19. sajandi II veerandist alates, mil allikates hakati esmakordselt peremehe lisa- ja eesnime asemel eraldi kirja panema talu nime ning lisanimed kadusid käibelt perekonnanimede panemisega talupoegadele, muutudes tavaliselt talunimeks. Seega kujunesid talunimed peamiselt endistest lisanimedest. Nende püsijäämise jaoks oli oluline, kas lisanimi oli seotud konkreetse talu, pere või isikuga. Kui lisanimi oli seotud konkreetse isikuga, siis oli lisanimi lühema esinemiskestusega ja kadus koos isiku surmaga. Üldiselt olid lisanimed püsivad. Erandiks olid need lisanimed, mis kujunesid ametitest, kui keegi talupoegadest sai ametikoha, sai ta tavaliselt ka uue, ametikohast tuletatud lisanime, kuna selliseid ametikohti peeti külarahva seas tähtsaks.

V. Pall on oma monograafias välja toonud talunimede kujunemise peamised teed ajalõikude kaupa. Ta on jõudnud järeldusele, et väga olulise rühma moodustavad talunimed, mis on kujunenud isikunimedest, peamiselt peremehe lisanimest, aga ka uue peremehe eesnimest. Sageli on endise peremehe lisanimi säilinud, kuigi vahepeal oli peremeheks teise lisa- ja eesnimega talupoeg. Mitme lisanime puhul on talunimena säilinud kas üks või mõlemad isikunimelised lisanimed. Väga suur osa talunimedest on lähtunud ka

elukutset või päritolu märkivatest lisanimedest. 19. sajandil on üksikutel juhtudel talu nimeks kujunenud peremehe perekonnanimi. V. Pall on rühmitanud talude nimesid nende tekkeaja järgi, lähtudes sellest, millal leidus revisjonikirjades esmakordselt vaste tänapäeval eksisteerivale nimele, ja vaadeldnud talunimedede esinemissagedust [20].

Põhja-Tartumaa viie kihelkonna näitel ilmneb, et 1858. a. olemasolnud enamiku talude (67 %) nimed pärinevad 17. või 18. sajandist. 17. sajandi algupolelt või veelgi varasemast ajast oli säilinud väga väike osa talunimedest (1 %). Selliseid on Laiuse kihelkonnast kindlaks tehtud 3 (Ansurahva t. Kodismaa külas, Meesla talu Villakvere külas, Peebuku talu Lõpe külas), Maarja-Magdaleena kihelkonnas 4 (Nolgu talu Vaidavere külas, Polli talu Kõrenduse külas, Sulbi ja Tilvälja talu Odivere külas), Palamuse kihelkonnas 1 (Pällu talu Änkülas), Torma kihelkonnas I (Matsi-Aadu talu Näduvere külas), Äksi kihelkonnas I (Ivaski talu Visusi külas) [21].

17. sajandi 80–ndatest aastatest lähtunud nimed olid 1858. aastal 16 %–l taludest. Et V. Pallil ei olnud võimalust kasutada 1688. aasta revisjoni materjale, siis on ta kõnesoleva perioodi kohta välja toonud vaid Ivaski talu Tuulavere külas, Koimula talu Vaiatu külas, ja Vomba talu Võidivere külas. [22]. Ilmneb, et selliseid talusid oli siiski tunduvalt rohkem. Näitena olgu siinkohal Laiuse kihelkonnast toodud järgmised talud: *Purika* Ellakvere külas, *Mürsi* Alavere külas, *Leppiko* Sootaga külas, *Mello* Kodismaa külas, *Kulometsa* Okatku külas, *Traksi* Pedasi külas, *Kreose* Sadala külas jne.

Umbes kolmandik (31 %) 1858. aastal eksisteerinud talunimedest esines allikmaterjalides esmakordselt ajavahemikus 1721–1758. 18. sajandi lõpust, aastast 1782 on esmakordselt mainitud 19 % talunimedest. 19. sajandist on pärit 33 % talunimedest. Neist enamik (26 %) pärineb sajandi I veerandist, vaid 5 % II veerandist.

Ajavahemikus 1688–1758 j^r muutumatuks 22 % talunimedest. Kõige väiksem oli selliste talude osa Laiuse kihelkonnas (16 %), kõige suurem Palamuse kihelkonnas (32 %). Muutustele allunud talunimedest üle poolte puhul (55 %) sai talu uue nime kahel korral, kolmel korral muutus nimi 12 %–l ja neljal korral 1 %–l taludest. Muutusi oli võimalik kõige rohkem fikseerida aastail 1731, 1750 ja 1758. 1731. aastaks said paljud talud uue nime põhjusel, et tühjenenud talu asustati taas ja talu hakati kutsuma uue peremehe järgi. Seega polnud

siin tegemist mitte niivõrd taluperemeeste vahetumisega kui võrd tühjenenud talude kasutuselevõtmisega. 18. sajandist võib tuua hulga näiteid, mil talus on lühikese ajavahemiku jooksul vahetunud 3–4 erineva lisanimega peremeest. Pataste külas elas 1688. a. *Pattas Thomas*, 1731. a. leidus selles talus *Kolgo Pedro* pere, 1744. aastal oli peremeheks *Pattasse Peedo*, 1744. a. asus talu maal kaks peret, nimelt *Kogri Jahn* ja *Kogri Jurry*, 1758. a. aga juba *Rebbasse Andres* ja *Rebbasse Rein*. Tealamaa külas elas 1688. aastal *Teppo Johan Hans*, 1744. aastal oli peremeheks *Hannusse Mart*, 1744. ja 1750. aastal *Tambi Jaan*, 1758. aastal aga *Thelama Thomas*. Endine perenimi võis pikkade aastate tagant uuesti välja ilmuda ja siis uuesti kaduda. Viidike külas elas 1688. aastal *Melliko Mert*, 1721, 1723. ja 1731. a. oli taluperemehena mainitud *Dreier Maddi (Dreier Maddis)*, 1744. a. aga *Mellicko Sarma Thomas*. 1744. aastaks oli peremees uuesti vahetunud, selleks oli *Waido Jürri*, 1758. a. aga *Waido Jürri Johann*. Vaiatu külas elas 1688. a. *Mattis Andres*, 1731. a. oli samas talus *Keppa Peep*, aastail 1738, 1744, 1750 on taluperemehena kirja pandud *Mattis Andres*, 1758. a. aga *Mardi Jaco Jaan*.

Talunimed olid ka väga püsivad. Võidivere külas oli 1688. a. peremeheks *Wompa Michel*, 1731. a. *Womba Hans*, 1738, 1744, 1750. a. *Womba Michel*, 1758. a. *Womba Jaan*. Mõnikord võis üks nimi püsida suhteliselt pika ajavahemiku jooksul, kuid sellest hoolimata allus ta uue peremehe tallutulekul muutusele. Vaiatu külas elas 1688. a. *Michel Jaan*, aastail 1731, 1738, 1744, 1750 oli peremeheks *Michel Jaak*, 1758. a. aga *Pebo Hans*. Kõrenduse külas oli 1731. a. peremeheks *Kolgo Hans*, 1738. a. *Kolgo Jaan*, 1744. a. *Kolgo Mart*. Muutus ilmneb alates aastast 1750, mil peremehena oli mainitud *Kiwwi Jurry Mert*, 1758. a. aga *Kiwwi Jürri Jaan*.

Uue peremehe tallutulekul võis uue lisanime kõrval ka endine nimi püsima jääda. 1688. a. elas Odivere külas *Luiso Thoma Johan*, 1731. a. oli peremehena mainitud *Luiso Thomas* oder *Lowere Hannuck*, aastail 1738, 1744 ja 1758 aga *Luiso Lowere Hannuk*.

Ajavahemikus 1782–1858 jäi muutumatuks 68 % talunimedest. Valdav osa talunimedest (94 %) muutus vaid ühel korral ja seda peamiselt kuni 1816. aasta hingeloenduseni, seega veel enne perekonnanimede panemist talupoegadele. Kahe- ja kolmekordseid muutusi oli vähe. See on ka loomulik, kuna seoses talunime fikseerimise ja perekonnanimede pane-

zuga ei olenenud talu nimi peremeeste lisanimedega vahetumisest, vaid oli saanud iseseisva tähenduse.

19. sajandi esimesel poolel aset leidnud talunimedega muutused olid oma loomult teist laadi kui varasemad toimunud. Varem oli muutuse põhjuseks peamiselt vana peremehe lisanime asendumine uue peremehe omaga, nüüd, talunime kindlana fikseerimise tõttu, toimub võitlus mitme (enamasti kahe) lisanime vahel. Ilmselt kasutas rahvas üht, ametlikes paberites oli aga kirjas teine nimi ja aja jooksul toimus siis ühe nime lõplik kinnistumine. Seega sai paljudel juhtudel talu uueks nimeks varasemal ajal olnud peremehe lisanimi. Kärevere mõisa *Leppiko* hajatalu nimetati 1834. a. hingeloendis *Kerner* taluks, nimelt oli 1811. a. talu peremeheks olnud *Kernal Michel*. Sageli võttis ühe nime kinnistumine väga kaua aega. Lähte külas oli 1811. a. peremeheks *Krassi Ado*, 1816. a. nimetati seda talu *Kriska* taluks, 1826. a. aga *Krassi* taluks, 1834. a. on talu nimena uuesti märgitud *Kriska*, 1850. ja 1858. a. aga *Krassi*.

Mõnel juhul sai talu vahepeal uue nime, hiljem vana nimi taastus. Ojataga külas elas 1782. a. *Simo Jürri*, 1811. a. oli peremeheks *Rausi Maddis*, 1816. a. nimetati seda talu *Rausi oder Simo Tönno*, alates 1826. aastast kinnistus talu nimeks *Simo*. Kuid tuua võib ka vastupidise näite, kus talu nimi on läbinud järgmise arengutee: 1782. a. *Reino Peter*, 1805. a. *Pässi Michel*, 1811. a. *Reino Petri* (peremees *Pessi Pertel*), 1816–1858 *Pässi*. On tekkinud ka huvitavaid kombinatsioone ja ebatavalisi arengukäike. 1782. a. oli Tarakvere mõisa hajatalu peremeheks *Annusse Michkel*, 1795. a. on peremeheks kirjas *Annusse oder Kuvia Michel*, 1805. a. aga *Kuvia Jaani Michel*, 1811. a. elas talus *Annusse Michel*, aga alates 1816 on talu nimeks kinnistunud *Mihkli*. Seega nii mõnelgi juhul on peremehe eesnimest või ka nimele lisatud täiendist kujunenud uus nimi. Karivere külas oli 1816–1834 *Ribaka Toma* talu, 1850. a. on talu nimena mainitud *Riebako Thomani*, 1858. a. on aga uue nimena kirja pandud *Thomanni*.

19. sajandi keskpaigas aset leidnud talunimedega muutused ei ole enam niivõrd tingitud nimedega vaheldumisest, siin tulevad juba esile teised asjaolud. Üks põhjus oli püüd vabaneda sama nime korduvast kasutamisest. Nime muutmine fikseeriti maade mõõtmisel. Näiteks Kassnurme mõisas toimus maamõõtmine aastal 1855 [23], 1858. aasta hingeloendis oli juba mitmel talul uus nimi. See põhines enamikul juhtudel ikkagi

talu endise peremehe ühel lisanimel. Nii oli Kassinurme külas kaks *Peetso talu*, 1858. aastaks oli üks neist saanud uueks nimeks *Tönnise*, teine *Eriko*. Esimeses oli 1811. aastal peremeheks olnud *Petzo Tönnise Tomas*, teises *Petzo Eriko Johann*. Samas külas oli olnud neli Härma talu, 1858. aastaks olid neist kaks saanud uue nime: esimene *Jago*, teine *Hanso*. Viimatimainitud talu peremeheks oli 1811. a. *Herma Hanso Herm*.

Osa talunimede muutusi on ilmselt tingitud asjaolust, et ametlik nimi kohandati rahva seas käibel olevaga. Kassinurme küla *Tönno* talu sai 1858. a. andmeil uueks nimeks *Tanni*, *Otsa* talu aga *Otti*. Viimatimainitud nime puhul saab jällegi viidata 1811. a. olnud peremehe nimele, selleks oli *Otza Otti Maert*. Järvepera küla *Petre Hanso* talu on mainitud ajavahemikus 1816–1834, 1850. a. on nimena märgitud *Keisiko Peter Anso*, 1858. a. hingeloenduse järgi sai talu nimeks *Keisiko*. Eerikvere külas leidis maade mõõtmine aset 1858. a., kuid juba 1850. aasta hingeloendis oli ajavahemikus 1816–1834 eksisteerinud mitu talunime asendatud uutega: *Kütti* talu uueks nimeks oli saanud *Linnase*, *Andi* nime asemel oli *Jussi*, *Thoma* talu nimeks sai *Vana Reino*, vaatamata asjaolule, et juba varem oli samas külas olnud *Reino* talu, mida nüüd nimetati *Noor Reino* taluks.

Mitmel juhul olemasolevat talunime täiendati, et eristada kahte samanimelist talu. Nii hakati Praaklimaa küla *Tido* talu nimetama *Tido Tönno* vastavalt taluperemehe eesnimel (peremeheks oli *Tönno Sikker*). 1858. aastal kutsuti talu *Tido Hans*. Samas külas oli 1850. a. veel talu nimega *Tido Jahn*, 1858. a. oli see kirjas kui *Tido Johan*. Kuni talude kruntimõõtmiseni 19. sajandi teisel poolel ei moodustanud talud maa-alalt tervikut. Vaid hajatalude puhul oli tegemist teiste talude maadest selgelt eraldatud tervikuga. Seetõttu võib oletada, et hajatalu nimi ei allunud nii kergesti muutustele kui küladesse kuulunud talude puhul ja oli seotud konkreetse paigaga. Võrreldes hajatalusid ja külade koosseisu kuuluvaid talusid vaatluse all olevas piirkonnas siiski sellise oletuse kehtivust kinnitada ei saa. Ajavahemikus 1688–1758 jäi muutumatuks umbes neljandik hajatalude nimedest, seega olulist erinevust siin võrreldes külade koosseisu kuulunud taludega ei ole. Seevastu ajavahemikus 1782–1858 jäi umbes 3/4 hajatalude nimedest muutumatuks, seega rohkem kui ülejäänud talude puhul. Ilmneb küllaltki suuri erinevusi eri piirkondade

hajatalude nimede säilimises. Näiteks Saadjärve mõisa hajatalude nimed olid väga püsivad, seevastu Kärevere mõisas, kus kõik talud olid hajatalud, allusid nimed pidevale muutumisele. Elistvere mõisa alalt võib välja tuua mitme hajatalu nimed (*Engwilla, Kakkolep, Sergla, Temmina*), millel oli järjepidevus ja mis ilmselt olid seotud konkreetse paigaga.

Külade vahel on talunimed püsivuses suuri erinevusi. Palamuse kihelkonnas oli 3 küla (Levala, Mägise ja Patjala), kus üle poolte talude nimed jäid 17. sajandi 80-ndatest aastatest alates püsima. Seevastu veidi vähem kui pooltes Palamuse kihelkonna külates ei jäänud 17. sajandi lõpust üksi talunimi muutumatuks. 18. sajandi jooksul on talunimesid muutunud kõikides külates, uus nimi on tulnud kasutusele 8–100 %–l taludest. 19. sajandi I poole jooksul ei olnud muutusi vaid 14 % külade puhul (Ronivere, Kilbavere, Mägise). Seega muutusi ei toimunud väikese talude arvuga külates. Ülejäänud külates muutus 7–86 % talunimedest. 19. sajandi I poole jooksul said rohkem kui pooled Järvepere, Toovere, Mõisamaa, Raadivere ja Veia külade talud uue nime.

Valdaval osal taludel oli ainulaadne nimi. Nii näiteks oli 1858. a. Laiuse kihelkonna 494 talu kohta 318 erinevat nime, seega 36 % taludest kandis korduvat nime. Selliste talude osakaal ulatus vaadeldaval alal 28 %–lt Torma kihelkonnas kuni 48 %–ni Palamuse kihelkonnas.

Korduvatest talunimedest 79 % tulid ette vaid ühes kihelkonnas (näiteks *Adami, Eriko, Hindriko, Jakobi* jne.), 11 % kahe kihelkonnas (*Erma, Kiwistiko, Toma, Raja, Leppiko*), 7 % kolmes kihelkonnas (*Mölder, Kohli, Kangro, Arro, Nigola, Pello, Annuka, Mikko, Peetso, Puseppa, Reino. Simo, Tiedo*), 2 % neljas kihelkonnas (*Kubja, Maddi, Maddise, Tönno, Pedo*) ja 1 % viies kihelkonnas (*Otsa, Seppa*).

Korduvatest talunimedest enamik (53 %) esines kahel, 28 % 3–5, 12 % 6–10, 7 % rohkem kui 10 juhul. Talunimed, mis tulid ette rohkem kui kümnel korral, olid *Annuka, Kubja, Kohli, Maddi, Pebo, Puseppa, Reino, Tiedo, Tönno*. Kangronimelisi talusid oli 21, Otsa-nimelisi 35, Seppa-nimelisi 48.

Osa talunimedest olid ainulaadsed, nad esinesid korduvalt vaid kitsal alal. Tavaliselt oli neil juhtudel tegemist talu, sageli hajatalu jagunemisel tekkinud kahe samanimelise taluga. Näitena olgu siinkohal toodud *Egliko, Engwilla, Ingli, Jõevälja, Jõusa, Kulometsa, Kakkolep, Karrina, Lammiko, Matjama, Meikavere, Olukvere, Saddala, Raja, Semmeli*,

Sergla, Sillaotsa, Sussiko, Urwita, Ujokese. Osal juhtudel kordus küla koosseisu kuulunud talunimedes külanimi talunime ühe osana (*Sudise, Wirtza, Liikatku, Kaitsemõisa, Terreda, Mägise*).

Käesolevas artiklis on tähelepanu pööratud talunimede kujunemise käigule ja nimede varieerumisele Põhja-Tartumaa viies kihelkonnas. Ilmselt väärib talunimede kujunemise ja muutumise küsimus põhjalikku uurimist ulatuslikuma maa-ala põhjal.

T a b e l

Korduvalt esinenud talunimede arv Põhja-Tartumaa kihelkondades 1858. aasta hingeloendi alusel

Talunimi	Kihelkond					Kokku
	Laiuse	Maarja- Magdaleena	Palamuse	Torma	Äksi	
1	2	3	4	5	6	7
<i>Adami</i>	2					2
<i>Allajoe</i>					6	6
<i>Annuka</i>	6		3	4		13
<i>Annusse</i>	2					2
<i>Anso</i>		4	2			6
<i>Arro</i>	2		4		2	8
<i>Arro Hans</i>	2					2
<i>Egliko</i>			2			2
<i>Engwilla</i>					2	2
<i>Enno</i>			2			2
<i>Eriko</i>	2					2
<i>Erma</i>		2			2	4
<i>Hanso</i>	2					2
<i>Hindriko</i>	4					4
<i>Härma</i>	2					2
<i>Ingli</i>		3				3
<i>Isako</i>	2					2
<i>Iwaski</i>			3			3
<i>Jaani</i>	2		2			4
<i>Jago</i>	4			2		6
<i>Jago Jüri</i>	2					2

1	2	3	4	5	6	7
<i>Jakobi</i>	4					4
<i>Jaska</i>				2		2
<i>Johanni</i>	8					8
<i>Jora</i>		2				2
<i>Josti</i>		2				2
<i>Jöevälja</i>		2				2
<i>Jõusa</i>		2				2
<i>Kaitsemõisa</i>		3				3
<i>Kakkolep</i>					2	2
<i>Kalli</i>					3	3
<i>Kangro</i>	9		5		7	21
<i>Kapari</i>		2				2
<i>Karli</i>					2	2
<i>Karrina</i>					2	2
<i>Kasli</i>					2	2
<i>Kassi</i>					3	3
<i>Katti</i>		3				3
<i>Kauda</i>		2				2
<i>Kekki</i>					3	3
<i>Kesküla</i>				2		2
<i>Kerner</i>			2		2	4
<i>Kiira</i>			2			2
<i>Kiltre</i>			3			3
<i>Kirts</i>		3				3
<i>Kisli</i>		2				2
<i>Kiwistiko</i>	2	5				7
<i>Kohli</i>		5	2		4	11
<i>Kortza</i>	2					2
<i>Kosse</i>		3				3
<i>Krusa</i>			4			4
<i>Krusniko</i>					3	3
<i>Kubberi</i>	2					2
<i>Kubja</i>	5	4	5	2		16
<i>Kukke</i>					5	5
<i>Kullo</i>					2	2
<i>Kulometsa</i>	5					5
<i>Kursi</i>		2				2
<i>Kusma</i>	5				2	7
<i>Käpa</i>		2				2
<i>Kõrdi</i>	2					2
<i>Küt</i>		4				4
<i>Laari</i>		4				4
<i>Lallo</i>	2					2
<i>Lammiko</i>					2	2

	1	2	3	4	5	6	7
<i>Lane</i>		2					2
<i>Lassi</i>			2				2
<i>Lauri</i>					4	4	8
<i>Lello</i>		2					2
<i>Leppiko</i>			2			2	4
<i>Lükatku</i>					2		2
<i>Lille</i>				2			2
<i>Lillo</i>						2	2
<i>Liwa</i>		2					2
<i>Lokko</i>			2				2
<i>Lombi</i>						4	4
<i>Loovere</i>			2		2		4
<i>Loritse</i>						2	2
<i>Lubro</i>			2				2
<i>Lugi</i>				2			2
<i>Lukka</i>			2				2
<i>Löökesee</i>		5					5
<i>Maddi</i>		4	3	3	2		12
<i>Maddise</i>		2	2	3	2		9
<i>Maemerdi</i>		2					2
<i>Mardi Mihkle</i>		3					3
<i>Marka</i>			3				3
<i>Matjama</i>			2				2
<i>Matsi</i>		4				3	7
<i>Matsi Jüri</i>						2	2
<i>Meesla</i>		3					3
<i>Meikavere</i>			2				2
<i>Mekkats</i>			2				2
<i>Mettiko</i>		2					2
<i>Meusse</i>						2	2
<i>Mikko</i>		4	2	2			8
<i>Moggoma</i>			2				2
<i>Musi</i>					2		2
<i>Mutso</i>		2					2
<i>Mäe</i>		2				2	4
<i>Mäetaguse</i>			3	3			6
<i>Mägise</i>				3			3
<i>Mölder</i>			2	2		5	9
<i>Mötte</i>		3					3
<i>Mürra</i>				3			3
<i>Mürsi</i>		2					2
<i>Narwa</i>						2	2
<i>Nigula</i>		2	3			2	7

1	2	3	4	5	6	7
<i>Nihati</i>					2	2
<i>Nolga</i>		2				2
<i>Nudi</i>			2			2
<i>Nömme</i>		4		2		6
<i>Ohle</i>		7				7
<i>Olukvere</i>			2			2
<i>Ommedo</i>					2	2
<i>Otsa</i>	12	2	6	5	10	35
<i>Otti</i>					2	2
<i>Pæwaro</i>				2		2
<i>Paggare</i>			3			3
<i>Pappiarro</i>		2				2
<i>Parwe</i>		3				3
<i>Pawli</i>		2				2
<i>Pebo</i>	3	2	2	4		11
<i>Pedo</i>		2				2
<i>Peetso</i>		2	3		2	7
<i>Pello</i>	2	2	2			6
<i>Pertli</i>	6					6
<i>Petri</i>	5					5
<i>Piiri</i>			2			2
<i>Pilli</i>					4	4
<i>Poddari</i>				2		2
<i>Pohlaka</i>			3			3
<i>Posti</i>			2		2	4
<i>Prossa</i>		2	5			7
<i>Pulsti</i>					4	4
<i>Pusta</i>			4			4
<i>Pustusse</i>					2	2
<i>Puseppa</i>		8	2		3	13
<i>Putto</i>			2			2
<i>Püttseppa</i>	5					5
<i>Raja</i>	4			4		8
<i>Rasiko</i>	2					2
<i>Rausi</i>	5					5
<i>Rebase</i>					3	3
<i>Rehe</i>			4			4
<i>Reino</i>	6	2			2	10
<i>Retseppa</i>			2			2
<i>Roma</i>		2				2
<i>Rometi</i>					5	5
<i>Saare</i>	3					3
<i>Saddala Raja</i>	2					2
<i>Sae</i>		3				3

1	2	3	4	5	6	7
<i>Sawwi</i>		2				2
<i>Seljama</i>		2				2
<i>Semmeli</i>				2		2
<i>Senni</i>		2				2
<i>Seppa</i>	17	8	12	5	6	48
<i>Sergla</i>		2			2	4
<i>Sidri</i>					2	2
<i>Sillaotsa</i>					2	2
<i>Simo</i>	2			2	2	6
<i>Sirnawerre</i>		2				2
<i>Some</i>	2				3	5
<i>Sudiste</i>					5	5
<i>Sussiko</i>					4	4
<i>Tanni</i>			2			2
<i>Tarto</i>		2				2
<i>Temmina</i>					2	2
<i>Teppo</i>	2					2
<i>Terreda</i>	2					2
<i>Texi</i>					2	2
<i>Tiedo</i>	6	3	2			11
<i>Tillima</i>		2				2
<i>Tofre</i>			2			2
<i>Tohhiko</i>			2			2
<i>Toma</i>	3			3		6
<i>Torri</i>	2					2
<i>Totsi</i>			2		2	4
<i>Trossi</i>	2					2
<i>Tuiso</i>					2	2
<i>Täpsi</i>		2				2
<i>Tönno</i>	4	6	2	2		14
<i>Uellesoo</i>		2				2
<i>Ujokesse</i>		3				3
<i>Urwita</i>		2				2
<i>Ustallo</i>	2				2	4
<i>Wahhi</i>			6		2	8
<i>Waide</i>					2	2
<i>Walge</i>	2					2
<i>Wannakubja</i>					2	2
<i>Waska</i>			2	4		6
<i>Welgi</i>					3	3
<i>Weski</i>			2			2
<i>Wildi</i>					3	3
<i>Willemi</i>			3			3
<i>Wirtsa</i>		2				2
<i>Wissust</i>				2		2

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. Polnische Akten / Hrsg. O. Roslavlev. München, 1970.
Bd. I. 1582 – 1591. (Heften zur Landeskunde Estlands; Heft 5).
2. Polska XVI wieku pod względem geograficzno–statystycznym: Inflanty / Wyd. J. Jakubowski, J. Kordzikowski. Warszawa, 1915. T. 13.
3. Die Revision Livlands 1601: Estnisches Siedlungsgebiet / Hrsg. O. Roslavlev. München, 1967. (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 3).
4. Das Dorpater Land 1624 / 27 / Hrsg. O. Roslavlev. München, 1965. (Hefte zur Langreskunde Estlands; Heft I).
5. Die Revision Livlands 1638: Estnisches Siedlungsgebiet / Hrsg. O. Roslavlev. München, 1967. Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 4).
6. Riksarkivet. Östersjöprovinsernas Jordrevisionshandling. Vol. 37.
7. ИТАДА. F. 274. Nim. 1. S. 171.
8. Samas. S. 174.
9. Samas. S. 189.
10. Samas. S. 200.
11. Samas. S. 210.
12. Samas. S. 225.
13. Samas. S. 238.
14. EAA. F. 1865. Nim. 2. S. 32–44, 56–58, 127–129, 163–167.
15. EAA. F. 567. Nim. 2. S. 1–58, 146–192, 268–288, 453–475; Lāti RAA. (Latvijas Valsts Vestures Arhivs). F. 186. Nim. 3. S. 108, 117, 122, 359, 363.
16. EAA. F. 2434, 1258, 1261, 1265, 1266.
17. V. Pall. Põhja–Tartumaa kohanimed I–II. Tallinn, 1969, 1977.
18. J. Linnus. Lisanimi Sepa–Raudsepa // Emakeele Seltsi Aastaraamat. 1967. Nr. 13. Lk. 103–111.
J. Linnus. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. Tallinn. 1975.
J. Linnus. Põhja–Tartumaa talupoegade lisanimedest 18. sajandil // Emakeele Seltsi Aastaraamat. 1971. Nr. 17. Lk. 99–107.
H. Palli. Eesti isikunimede kasutamisest meie rahva vanema ajaloo (XII–XVI saj) uurimisel // ENSV TA toimetised: Ühiskonnateaduste seeria. 1961. Nr. 2. Lk. 132–143.
H. Palli. Eesti isikunimedest Harju– ja Järvamaal XVI sajandil // Keel ja Kirjandus. 1959. Nr. 10. Lk. 596–608.

19. H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist
19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968. Lk. 124.
20. V. Pall. Põhja-Tartumaa kohanimed. II. Tallinn, 1977. Lk.
106-184.
21. Samas. Lk. 161.
22. Samas.
23. EAA. F. 1427. Nim. 1. S. 177.

ÜBER DIE NAMEN DER BAUERNHÖFE IN NORD- TARTUMAA

Ülle Liitaja

Z u s a m m e n f a s s u n g

In dem Artikel werden sich die Namen der Bauernhöfe in 5 Kirchspielen im Zeitraum von 1582 bis 1858 hauptsächlich auf die Materialien der Revisionen stützend, betrachtet. Der Artikel ist zur Ergänzung an die Monographie von Phil. Dr. V. Pall "Ortsnamen von Nord-Tartumaa" gedacht, von dem historisch-statistischen Standpunkt betrachtet.

Die im Jahre 1858 existierende Mehrzahl der Namen von Bauernhöfen (67 %) stammen schon aus dem 17. oder 18. Jahrhundert. Aus der ersten Hälfte des 17. Jh-s sind wenige Namen erhalten, aus der zweiten Hälfte sind 16 % von den Namen erhalten. Ein großer Teil der Bauernhöfe (36 %) hatte schon mehrmals genutzte Wiederholungsnamen.

Die Frage der Bildung, Änderung und Variierung der Bauernhöfe soll gründlich untersucht werden, gerade in dem umfangreichen Gebiet.

KONSULAATIDEST PÄRNUS 18. SAJANDI TEISEL POOLEL JA 19. SAJANDIL

Olaf-Mihkel Klaassen

Konsuli institutsioon, mis tekkis keskajal Vahemere regioonis [1], levis järk-järgult ka Lääne- ja Põhja-Euroopasse. Pole andmeid, millal ta jõudis Eestisse ja milliseid funktsioone täitsid siin esimesed konsulid. 17. sajandil on Tallinnas teada Holsteini resident Philipp Crusius [2]. Pärnus ei resideerinud konsuleid ilmselt enne 18. sajandi teist poolt, mil Euroopas toimus konsulaartegevuse üldine elavnemine.

Rootsi oli esimene, kes rajas 18. sajandi teisel poolel oma konsulaaresinduse Pärnus. 1. septembril 1761. aastal Venemaale konsuliks määratud Caspar Otto Delphin seadis mitmes Rootsi kaubandusele olulises sadamalinnas ametisse oma volinikud (*Commissionairs*), kes hakkasid täitma konsulaaragendi ülesandeid [3]. Pärnus langes ta valik 1734. aastal (teistel andmetel 1737. aastal) asutatud Jacob Jacke kaubamaja [4] juhile Jacob Jacke juniorile [5]. 12. märtsil 1762. aastal saatis Caspar Otto Delphin Peterburist Jacob Jackele volikirja [6], mille kohaselt viimane pidi ja oli õigustatud:

1. Nõudma Pärnu sadamasse saabunud Rootsi kaubalaevade kaptenitelt ja kipritelt laeva- ja meeskonnapasse (*Schiffs und Volks Pass*), vaatama üle munsterrolli kantud meeskonna ja manitsema teda rahumeelsusele ja kuulekusele.

2. Tülide puhul laeval kuulama ära pooled, katsuma neid lepitada ning vajadusel kandma kaebuste sisu ja tüli algataja meeskonnapassi.

3. Kaasa aitama laeva meeskonna terviklikkuse säilitamisele, kasutades vajadusel kohaliku magistraadi ja tolliameti abi.

4. Kontrollima enne laeva lahkumist sadamast meeskonna vastavust munsterrollile ning tegema selles vajalikud muudatused, märkides ära haigestunud, surnud ja põgenenud.

5. Sisse kasseerima ettenähtud konsulaarmaksud.

6. Laeva ärasõidul vormistama meeskonnapassi vastavalt nõuetele.

Jacob Jacke valik komisjonäriks ei olnud juhuslik. Tema firma etendas koos Hans Diedrich Schmidtiga [7] juhtivat osa Pärnu väliskaubanduses. Kontaktid Rootsiga eksisteerisid juba paarkümmend aastat [8]. Säilinud konossementide järgi oli Jacob Jacke kaubamajale tulnud aastail 1758–1761 Stockholmist 11 laeva, tuues peamiselt heeringaid ja Setubali (St. Ubes'i) soola; samal ajal oli ta saatnud Rootsi valdustesse (Stockholmi, Stralsundi, Carlskronasse ja Åbosse) 31 laeva, laadungiks rukis, oder, lina, kanep, saelauad ja muud kaubad [9].

Jacob Jacke kaubamajal oli ärisidemeid paljude Euroopa maadega. Konsulipatent kindlustas aga Rootsile teatud eelised. Need olid viimasele vajalikud ajal, mil ta varasem merevõim oli suurel määral minetatud, vajadus importteravilja järele aga kasvas [10].

Jacob Jacke tegevuse kohta Rootsi konsulaaragendina on väheteada. Eesti Ajalooarhiivis säilinud kaust "Rootsi konsulaati puutuvad dokumendid ja Rootsi volitused" [11] sisaldab peamiselt Rootsi Riigi Kommertskollegiumilt saadud volitusi kaupade ekspordiks Pärnust (aastate 1756–1768 kohta) ning märkmeid võetud konsulaarmaksu kohta. Jacob Jacke hilisem tegelemine Rootsi laevade avariijuhtumitega [12] lubab arvata, et ta tegevus konsulaaragendina jätkus ka 1770. aastatel. Jacob Jacke surm 1780. aastal lõpetas nähtavasti Rootsi konsulaaresinduse funktsioneerimise Pärnus. Seda rohkem kui pooleks sajandiks.

Varsti pärast "Jacob Jacke & Co" üleminekut firma rajaja pärijate valdusse tekkisid eeldused Taani konsulaadi avamiseks Pärnus. Taani firmade ärisidemed Pärnuga olid ammused. 18. sajandi teisel poolel oeteti Pärnust rukist, lina, kanepit, puitu ja muudki [13]. Perspektiivid kontaktide tihendamiseks avanesid seoses Taani ja Venemaa vahel 8. oktoobril 1782. aastal sõlmitud traktaadiga, mille mitmed sätted käsitlesid konsulaarsuhteid [14]. 16. juulil 1786. aastal ilmus Senati ukaas, millega anti Taani asekonsulina Pärnus tegutsemiseks eksekvatuur kaupmees Matthias Heinrich Guthmannile [15], kes oli sündinud Tallinnas ja alles hiljuti (23. septembril 1785) saanud Pärnu kodanikuks [16]. Matthias Heinrich Guthmannil lubati "vabalt täita" talle "pandud ametikohustusi ja vajaduse korral anda tarvilikku abi Taani kaubalaevadele" [17]. Tema tegevuse kohta Taani konsulaaresindajana Pärnus puudub lähem teave. Nähtavasti

oli ta oma tööpostil 18. sajandi lõpuni (aastail 1793–1797 oli ta Pärnu raehärra [18] ning lahkus Pärnust Napoleoni sõdade perioodil, mil Taani oli Prantsusmaa liitlane.

Üsna 18. sajandi lõpul hakkas Pärnus resideerima Preisimaa konsul. Selleks sai Mecklenburg–Schwerinist pärit kaupmees Christian Wilhelm Sarninghausen, kes arvati Pärnu kodanikuks 1794. aastal [19], mil linna väliskaubandus oli kõrgtasemel [20]. Temale eksekvatuuri andmisest teatasid “Tallinn Nädalauudised” 1797. aasta sügisel [21]. Ta tegutses, nii hästi kui komplitseeritud rahvusvaheline olukord seda võimaldas, kuni 1816. aastani [22].

Viini kongressi (1814–1815) järgsetel aastatel, kui riikidevahelised konsulaarsuhted hakkasid omandama tänapäevast ilmet, laienes konsulaartegevus ka Pärnus. Vahepeal soikunud väliskaubandus saavutas taas märkimisväärse ulatuse, olles Jacob Jacke kaubamaja andmeil [23] rublades (aastail 1840–1882 hõberublades) järgmine.

<u>Aastad</u>	<u>Import</u>	<u>Eksport</u>	<u>Kokku</u>
1820–1829	2 169 753	21 997 637	24 167 390
1830–1839	2 747 973	22 951 035	25 699 008
1840–1849	992 077	8 135 706	9 127 783
1850–1859	915 636	8 450 089	9 365 725
1860–1869	1 065 191	29 704 024	30 769 215
1870–1879	2 024 746	76 311 686	78 336 434
1880–1889	1 665 192	54 099 883	55 765 075
1890–1899	3 134 863	45 695 351	48 830 214
1820–1899	14 715 431	267 345 411	282 060 842

Pärnu väliskaubanduse intensiivsus oli üks peamisi mitmete riikide konsulaarhuvi kasvu stiimuleid selle Põhja–Liivimaa tähtsaima sadama vastu 19. sajandil. Kuigi ostuturuna oli Pärnu kehvapoolne, eksportis ta, tänu oma tagamaadele, igal aastal suures koguses lina ja linatakku, linaseemet ja –matte, teravilja ja ehituspuitu. Pärnust läks mere taha veel mitmeid teisi kaupu: kanepit ja kanepitakku, mitmesuguseid toiduaineid, õlikooke, loomakonte, kõisi, puukaupa jms. [24]. Pärnu sadamat külastas navigatsiooniperioodil (tavaliselt aprillist novembrini) kümneid välismaa laevu [25]. Pärnus elas küllaltki palju välisriikide kodanikke: 1834 / 1835. aastal oli neid registreeritud 47 [26]. Kõik see aitas kaasa konsulaartegevuse laienemisele Pärnus 19. sajandil.

Kui Christian Wilhelm Sarninghausen loobus 1816. aastal Preisimaa konsuli ametist, kerkis üles uue kandidaadi

küsimus. Pretendeerima hakkas Lübecki päritoluga II gildi kaupmees Hinrich August Behrens [27], kes tollal oli ühel juhtpositsioonidest Pärnu väliskaubandusega tegelevate firmade seas. Pärnu ekspordist läks "H. A. Behrens & Co" arvele aastail 1800–1809 ca 16 % ja 1810–1819 ca 11 % [28]. Preisi konsuli amet pidi firmal aitama paremini konkureerida võistlevate kaubamajadega. Hinrich August Behrensi kandidatuur oli Preisimaa võimudele vastuvõetav. Talle anti konsulipatent, saadeti töös juhendumiseks Preisi 1815. aasta konsulaarmäärustik ning vajalikud instruksioonid ja tsirkulaarid [29]. Hinrich August Behrensi surma järel määrati Preisi konsuliks Pärnus ta poeg, kes aga 1839. aastal loobus ametist [30] ja äritegevusest Pärnus ning sõitis Peterburisse [31]. Preisimaa konsuli amet läks siitpeale Hans Diedrich Schmidt kaubamaja kätte.

Preisimaa (ja hiljem ühendatud Saksamaa) roll ei olnud Pärnu ekspordis kuigi suur: 19. sajandi esimesel poolel 6,36 %, aastail 1860–1899 vaid 5,92 % [32]. Ta jäi maha Inglismaast, Portugalist ja Hollandist. Saksamaa peamine huvi Pärnus keskendus külvilinaseemnete (*Saeleinsaat*) vastu, mille peaaegu monopoolseks ostjaks ta oli ja mis läksid Stettini kaudu Sileesiasse [33]. Vähesel määral ekspordis Saksamaa Pärnust ka teisi kaupu (lina, linatakk ja -matid, kanep, metsamaterjal, teravili jt.). Suhteliselt suurem roll oli Saksamaal Pärnu impordis: Pärnu turul realiseeriti Lüneburgi soola, lambavilla, ehituskive, värvaineid, koloniaalkaupu jm. [34]. Saksa laevad olid Pärnus sagedaseks külaliseks [35].

Firma "Hans Diedrich Schmidt" valitsees koos "Jacob Jacke & Co'ga" Pärnu väliskaubandust 19. sajandil. Nende roll ekspordis oli järgmine [36] (vt. tabel lk. 54).

Hans Diedrich Schmidt kaubamaja juhtide huvi konsulaartegevuse vastu algas pärast seda, kui firma etteotsa oli 1818. aastal ainujuhina saanud kaubamaja rajaja pojapoeg Caspar David Schmidt. 24. detsembril 1819. aastal saatis ta kirja Portugali kuningale João VI-le. Selles põhjendas ta Portugali konsulaaresinduse vajalikkust Pärnus ning soovitas ennast konsuliks [37]. Kiri sattus ebasoodsale ajale: Portugalis toimusid aastail 1820–1823 siserahutused, mis viisid ajutiselt konstitutsiooni kehtestamisele: 1822. aastal eraldus impeeriumist Brasiilia. Pärast olukorra stabiliseerumist aga võttis Portugali valitsus asja käsile, sest Portugalil olid Pärnus märkimisväärsed kaubandushuvid. 1820. ja 1830. aastail

oli Portugal Pärnu lina peamine ostja. Aastail 1820–1839 veeti Pärnust välja 328 661 perkapundi [38] linakiudu, sellest Portugali 266 688 perkapundi ehk 81,14 % [39]. Väiksemal määral tundsid Portugali importöörid huvi ka linataku, kanepi ja metsamaterjali vastu. Neil aastail Pärnu sadamast lahkunud 1474 alusest suundus Portugali 454 alust ehk 30,8 % [40].

Aastad	"Jacob Jacke & Co" osa		Hans Diedrich Schmidt'i osa	
	rublades	%	rublades	%
1800–1809	576 973	10,59	1 107 555	20,32
1810–1819	3 556 284	21,69	6 567 349	40,06
1820–1829	7 788 933	35,41	5 251 690	23,87
1830–1839	8 355 878	36,41	4 619 970	20,13
1840–1849	3 741 059	45,98	2 029 161	24,94
1850–1859	3 201 326	37,89	2 679 780	31,71
1860–1869	11 856 966	39,92	12 114 961	40,79
1870–1879	18 491 543	24,23	22 825 531	29,91
1880–1889	16 218 896	29,98	17 162 519	31,72
1890–1899	14 337 693	31,38	16 912 932	37,01
1800–1899	88 125 551	30,47	91 271 448	31,56

1825. aastal nimetati Portugali asekonsuliks Pärnus Hans Caspar Schmidt, vahepeal surnud Caspar David Schmidti poeg [41].

Sedamööda, kuidas Portugal hakkas oma majandusarengus maha jääma teistest Euroopa riikidest, vähenes ka ta roll väliskaubanduses. Linakiu väljaveos tõusis esikohale Inglismaa. Aastail 1840–1849 läks Pärnu linakiu koguekspordist (209 151 perkapundi) Portugali vaid 29,17 % (61 003 perkapundi), kuna Inglismaale suundus 62,1 % (129 878 perkapundi) [42]. 1870. aastail laskis Portugal endast mööda ka Prantsusmaa. Pärnu sadamast Portugali suunduvate laevade arv vähenes tunduvalt. Kui aastail 1820–1829 lahkus Pärnust Portugali 267 laeva, siis aastail 1880–1889 vaid 59 laeva [43]. Portugali osa Pärnu koguekspordi väärtuses vähenes 74,35 %-lt 1800. aastal 2,38 %-le 1899. aastal [44]. Sellest hoolimata säilitas Portugal oma konsulaaresinduse Pärnus ning viimase juhtimine jäi Hans Diedrich Schmidt'i kaubamaja esindajatele.

Portugali asekonsuli tagasihoidlik positsioon ei rahuldanud Schmidt'i suguvõsa. Saanud teada Carl Wilhelm Behrensi erruminekust 1839. aastal, saatis Christian Joachim Schmidt, kes oli firma "Hans Diedrich Schmidt" kaasomanik,

taotluse Preisimaa peakonsulile Riias E. H. Wöhrmannile, et viimane toetaks tema kandidatuuri Preisi konsuli kohale Pärnus [45]. 10. mail 1840. aastal saigi ta konsulipatendi [46].

1850. aastate lõpul läks Christian Joachim Schmidt'i kätte ka Belgia konsulaat. Belgia valitsus oli rajanud Pärnus konsulaareesinduse 1851. aastal ja nimetanud konsuliks Reini-maalt pärit kaupmehe, Sindi kalevivabriku direktori Carl Theodor Rõthgeni [47], kes aga mõne aasta pärast suri. Nii avanes Christian Joachim Schmidt'il soodus võimalus võtta 1857. aasta algul Belgia konsulaat oma juhtimisele [48].

Tal ei õnnestunud kuigi kaua olla kolme riigi konsuliks. 1860. aastal ta suri. Tema mantlipärijaks konsulina sai firma prokurist ja osanik Nicolaus Michael Bremer, kes juhtis Belgia ja Portugali konsulaate 1875. aastani ning Preisimaa, seejärel aga Põhja-Saksa Liidu ja ühendatud Saksamaa konsulaati 1887. aastani. Siis läksid konsuliametid taas Schmidtide kätte.

1830. aastate teisel poolel hakkas konsulaartegevuses taas aktiivsust näitama firma "Jacob Jacke & Co". Kuna firma rajaja Jacob Jacke junior suri vallalisena, pärisid ta kaubamaja õepojad Otto ja Gottlieb Staackid ning osanikuna firma raamatupidaja Heinrich Johann Cassansky. Nii oli Jacob Jacke määranud oma testamendis [49]. Hiljem läks kaubamaja teiste perekondade kätte, kelle sugulus Jackedega oli üpris kauge või puudus hoopis. Firma aga jätkas eksisteerimist ja väliskaubandustegevust.

1837. aasta kevadel hakkas "Jacob Jacke & Co" üks tolla-seid juhte, Carl Magnus Frey taotlema Rootsi-Norra ühendatud kuningriigi konsuli ametit. Seoses raehärraks saamisega (8. märtsil 1837) [50] muutus perspektiiv üsna reaalseks. 1837. aasta sügisel külastas Carl Magnus Frey Stockholmi [51] ja sama aasta lõpul võiski ajakirjandus teatada tema nimetamisest Rootsi-Norra asekonsuliks Pärnusse [52]. See oli teatud määral üllatav. Norra heeringad olid küll endiselt tähtsal kohal Pärnu impordis (aastail 1830–1839 tervelt 54 606 tünni) [53], kuid Pärnu ekspordist läks Rootsi ja Norrassa vaid väike osa [54]. Rootsi-Norra kollase ristiga sinist plagu oli Pärnu sadamas harva näha (keskmiselt 3–4 aastast) [55]. Rootsi-Norra kodanikke elas Pärnus üksikuid [56]. Siiski konsulaat avati ja jäi avatuks ka pärast Carl Magnus Frey surma.

1858. aastal sai Carl Magnus Frey ühtlasi Taani asekon-
suliks [57]. Enne seda, 1829. aastast alates, kaitses Taani
konsulaarhuve Pärnus firma "Heinrich Harder & Co" [58].
Valga päritoluga Harderid etendasid märkimisväärset osa
Pärnu kaubanduses 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi esimesel
poolel, kuigi nad ei küündinud ekspordis juhtfirmade
tasemele: oma haripunktis 1830. aastatel tuli nende arvele
8,32 % Pärnu väljaveost [59]. Firma juhi Heinrich Cornelius
Harderi surma (1848) järel lõppes firma väliskaubandus-
tegevus. Mõni aasta varem oli surnud ta poeg Reinhold
Harder, kes oli 1836. aasta suvel üle võtnud Taani konsulaadi
juhtimise [60]. Kuni 1858. aastani oli konsulaadi tegevuses
nähtavasti paus.

Ajal, mil Carl Magnus Frey sai Rootsi-Norra asekon-
suliks, tuli Pärnu konsulaarellu uus perekond — Rodde'd, kes
olid loonud abielusidemed "Jacob Jacke & Co" osaniku Johann
Andreas Nageli perekonnaga. Tulnud 17. sajandil Lübeckist,
said Rodded peagi tuntuks Tartus, Narvas ja Tallinnas [61].
1837. aastal sai üks neist — Alexander Hermann Rodde —
Pärnu kodanikuks [62]. Juba enne seda, 5. jaanuaril
1837. aastal oli Hollandi kuningas Willem I andnud talle kon-
sulipatendi [63]. Hollandi konsuli amet jäi sellest ajast Rodde-
de suguvõsa kätte.

Hollandi importöörid olid huvitatud paljudest Pärnu
kaupadest, eelkõige laevaehitusega seotud materjalidest
(kanep ja kanepitakk, metsamaterjal, purjeriie, köied), samuti
teraviljast, linaseemnetest (*Schlagleinsaat*), sikukarvadest
jm. [64]. Hollandi osa Pärnu ekspordis oli küllaltki suur:
19. sajandi esimesel poolel 7,50 %, aastail 1860–1899 aga
11,72 % [65]. Holland müüs Pärnule veini, heeringaid, juustu,
ehituskive, värvaineid jne. [66]. Hollandi puna-valge-sinise-
triibuline plagu ilmus Pärnu reidile keskmiselt 8–10 korda
aastas [67].

1876. aastal sai tollane "Jacob Jacke & Co" osanik
Alexander Diedrich Johann Rodde lisaks Hollandi konsuli
ametile ka Taani asekonsuliks [68].

19. sajandi viimasel veerandil koondas firma "Hans
Diedrich Schmidt" enda kätte Saksamaa, Portugali ja Belgia
konsulaadid, kuna "Jacob Jacke & Co" kaubamaja valduses
olid Rootsi-Norra, Taani ja Hollandi konsulaadid. Nimetatud
kuus riiki ei olnud aga ainukesed, kes rajasid 18. sajandi
teiselt poolelt ja 19. sajandil oma konsulaaresindused Pärnus.

Aastail 1828–1868 tegutses Pärnus Hannoveri konsulaat, mida juhtisid Harderitega suguluses olevad kaupmehed Conze'd. Pärit Hannoveri lähedalt Cellest, sai Adolph Conrad Conzest 1825. aastal Pärnu kodanik [69]. Conzede firma oli aga juba enne seda omandanud märkimisväärse positsiooni Pärnu ekspordis: aastail 1810–1819 oli tema osa selles 17,74 % [70]. Järgnevatel kümnenditel kasvas see osa veelgi [71]. Ent Hannoveri majandushuvid olid Pärnus suhteliselt väikesed. Tundub, et tema konsulaadi rajamisel Pärnus olid mängus peamiselt poliitilised, võib-olla ka isiklikud motiivid. Hannoveri konsulaadi tegevus lakkas, kui Euroopa kaardile tekkis Põhja-Saksa Liit.

Seevastu olid Inglismaal Pärnus üsna märkimisväärsed kaubandushuvid. Jacob Jacke kaubamaja andmetel oli Inglismaal 19. sajandil juhtiv roll Pärnu ekspordis [72]:

Aastad	Eksport Inglismaale	
	rublades	%
1800–1809	313 890	5,76
1810–1819	4 436 314	27,06
1820–1829	2 413 978	10,97
1830–1839	5 965 586	25,96
1840–1849	4 764 766	58,57
1850–1859	andmed puudulikud	
1860–1869	18 983 509	63,91
1870–1879	47 175 614	61,82
1880–1889	33 080 910	61,18
1890–1899	33 538 040	73,39

Olulise rolli kõrval Pärnu ekspordis oli Inglismaal oma koht ka Pärnu impordis. Inglismaalt osteti Liverpooli soola, kivisütt ja koksi, porterit, tulekindlaid telliskive, riisi, superfostaati, seebikivi ja mitmeid muid kaupu [73]. Inglise laevad käisid Pärnu sadamas küllaltki tihti [74]. Kõigest hoolimata ei kiirustanud aga Suurbritannia valitsus konsulaaresinduse avamisega Pärnus. Inglise konsulid Riias olid volitatud ajama konsulaarasju ka Pärnus [75]. Alles 1872. aastal hakkas Pärnus resideerima Inglise asekonsul — Charles James Hill [76]. Hiljem kasutas Inglismaa oma konsulaaresindajatena Pärnus ka mitteinglasi, pöördumata siiski juhtivate firmade poole.

1882. aastal hakkas Pärnus resideerima ka Prantsuse konsulaaragent (Lucien Gouri) [77]. Prantsuse kaubandusringkondade huvi Pärnu vastu oli hakanud tõusma pärast

Krimmi sõda (1853–1856). 1870. aastatel läks Prantsusmaale juba 13,81 % Pärnu ekspordist [78]. Prantsusmaa oetis Pärnust lina, linataku ja –matte, metsamaterjali, piiritust jt. kaupu [79]. Prantsusmaa roll Pärnu impordis oli tühine.

Pärnus reeideerisid niisiis 19. sajandil üheksa riigi konsulaaresindused. Materjalid nende tegevuse kohta on säilinud vaid osaliselt. Kaubamajade “Jacob Jacke & Co” ning “Hans Diedrich Schmidt” fondides [80] leiduvad konsulaartoimikud lubavad siiski saada üldpildi sellest, mis nõudis välisriikide konsulitelt Pärnus kõige rohkem tööd.

Kirjavahetus ei olnud eriti koormav, kuid siiski nõudis teatud aja. Preisimaa konsulaadist läks näiteks aastal 1816–1853 välja 210 kirja, see on keskmiselt 5–6 kirja aastas [81]. Kirjad jagunesid järgmiselt: 1. Ametlik kirjavahetus kõrgemal seisvate organitega Riias ja Peterburis ning selle maa valit- susega, keda konsul esindas. 2. Ametlik kirjavahetus teiste konsulitega ja kohalike haldus- ning kohtuasutustega. 3. Kirjavahetus mitmesuguste kaubafirmade ja isikutega, kes soovisid saada neile vajalikku informatsiooni.

Kirjavahetuse sisuks võisid olla kõige erinevamad probleemid: igapäevase konsulaartöö küsimused, navigatsioon, kaubavahetuse perspektiivid, tervishoiu olukord ja eeskirjad, mereavariidega seotud küsimused, kodanike registreerimine, mitmesuguste dokumentide vormistamine, konsulaarmaksud jms. Regulaarselt, vastavalt ühel või teisel maal kehtivale korrale, tuli saata aruandeid Pärnu väliskaubanduse ja laevasõidu, rahaliste sissetulekute ja väljaminekute jne. kohta.

Aruandlus eeldas arvepidamist. Konsulid pidid oma tegevuses juhinduma arvukatest seadustest, dekreetidest, määrustest, eeskirjadest, juhtnõõridest jne. [82]. Oli ette nähtud mitme konsulaarraamatu pidamine. Kõige töömahukam oli laevade registri täitmine, muidugi — kuivõrd vastava maa laevu Pärnu sadamas käis. Registreeriti aluse ja ta kapteni nimi, laeva suurus, tulekusadam ja laadung, sihtsadam ja trümmi mahutatud kaubad jm. vajalikud andmed. Eraldi raamat oli konsulaarmaksude jaoks.

Pärnus tegutsenud konsulaaresindajad olid valdavalt aukonsulid (*consules electi*), kes ei saanud tavaliselt oma töö eest tasu, kuid võisid endale jätta laekunud konsulaarmaksud (või osa neist). Peamiseks tuluks oli konsuli tiitel ja selle kasutamise võimalus oma äritegevuse edendamiseks. Kuigi

Pärnu ei olnud suur linn [83] ning tema väliskaubandusvõimalused olid suhteliselt väikesed (võrreldes Peterburi, Riia ja Tallinnaga), jätkus siin välisriikide konsulitel siiski tegevust. Ja see tegevus tuli Pärnu arengule kasuks.

Lisana kokkuvõtlik tabel konsulitest Pärnus 19. sajandil, kuivõrd on õnnestunud andmeid hankida [84].

SAKSAMAA

(kuni 1868 Preisimaa, 1868–1871 Põhja-Saksa Liit)

Christian Wilhelm Sarninghausen

*19.09.1768 + 4. 11. 1829

Konsul 1797–1816

Hinrich August Behrens

*11.10.1761 + 9.01.1830

Konsul 1816–1830, eksekvaatur 31.08.1816

Carl Wilhelm Behrens

*9.02.1806 + ?

Konsul 1830–1839, eksekvaatur 17.07.1830

Christian Joachim Schmidt

*17.12.1807 + 5.04.1860

Konsul 1840–1860, eksekvaatur 2.07.1840

Nicolaus Michael Bremer

*3.04.1826 + 7.02.1898

Preisi konsul 1860–1868, eksekvaatur 5.10.1860

Põhja-Saksa Liidu konsul 1868–1871, eksekvaatur
15.03.1868

Saksamaa konsul 1871–1887?, eksekvaatur 8.07.1871

Christian Joachim Schmidt *jun.*

*7.01.1833 + 3.06.1909

Konsul 1887–1909, eksekvaatur 10.04.1887

PORTUGAL

Hans Caspar Schmidt

*5.01.1804 + 27. 07.1835

Asekonsul 1825–1835, eksekvaatur 27.11.1825

Christian Joachim Schmidt

*17.12.1807 + 5.04.1860

Asekonsul 1836–1860, eksekvaatur ?.02.1836

Nicolaus Michael Bremer

*3.04.1826 + 7.02.1898

Asekonsul 1860–1875, eksekvaatur 3.12.1860

Reinhold Gottlieb Schmidt

*12.07.1845 + 8.02.1895
Konsul 1876–1895, eksekvatuur 29.05.1876
Heinrich Bernhard Backer
*? + ?
Asekonsul 1896–?, eksekvatuur 29.02.1896

HANNOVER

Adolph Conrad Conze
*? + 9.03.1849
Konsul 1828–1849, eksekvatuur 13.09.1828
Friedrich Anton Conze
*3.12.1823 + 22.02.1906
Konsul 1850–1868, eksekvatuur 11.08.1850

TAANI

Heinrich Cornelius Harder
*27.10.1768 + 25.06.1848
Asekonsul 1829–1836, eksekvatuur 23.08.1829
Reinhold Harder
*16.11.1801 + 9.01.1845
Asekonsul 1836–1845, eksekvatuur ?.06.1836
Carl Magnus Frey
*9.12.1799 + 27.04.1870
Asekonsul 1858–1870, eksekvatuur 9.06.1858
Jacob Diedrich Nagel
*31.08.1817 + 8.11.1875
Asekonsul 1870–1875, eksekvatuur 4.09.1870
Alexander Diedrich Johann Rodde
*5.09.1829 + 6.03.1899
Asekonsul 1876–1899, eksekvatuur 24.02.1876
Adolph Alexander Rodde
*12.05.1863 + 24.06.1925
Asekonsul 1899–?, eksekvatuur 5.05.1899

HOLLAND

Alexander Hermann Rodde
*27.11.1802 + 6.04.1870
Konsul 1837–1870, eksekvatuur ??.1837
Diedrich Emanuel Rodde

*21.02.1837 + 10.10.1875
Konsul 1870–1875, eksekvatuur 30.09.1870
Alexander Diedrich Johann Rodde
*5.09.1829 + 6.03.1899
Konsul 1876–1899, eksekvatuur 8.03.1876
Adolph Alexander Rodde
*12.05.1863 + 24.06.1925
Konsul 1899–?, eksekvatuur ?.06.1899

ROOTSI–NORRA

Carl Magnus Frey
*9.12.1799 + 27.04.1870
Asekonsul 1837–1870, eksekvatuur ??.1837
Reinhold Gottlieb Schmidt
*12.07.1845 + 8.02.1895
Asekonsul 1870–1891, eksekvatuur 30.09.1870
Jacob Diedrich Nagel jun.
*21.11.1860 + 25.08.1892
Asekonsul 1891–1892, eksekvatuur 5.08.1891
Friedrich Eberhard Rambach
*9.07.1853 + 2.02.1916
Asekonsul 1893–?, eksekvatuur 18.03.1893

BELGIA

Carl Theodor Röhgen
*? + 26.09.1855
Konsul 1851–1855, eksekvatuur 9.03.1851
Christian Joachim Schmidt
*17.12.1807 + 5.04.1860
Konsul 1857–1860, eksekvatuur 15.03.1857
Nicolaus Michael Bremer
*3.04.1826 + 7.02.1898
Konsul 1860–1875, eksekvatuur 3.08.1860
Reinhold Gottlieb Schmidt
*12.07.1845 + 8.02.1895
Konsul 1875–1895, eksekvatuur 20.11.1875
Christian Joachim Schmidt jun.
*7.01.1833 + 3.06.1909
Konsul 1895–1909, eksekvatuur 9.11.1895

INGLISMAA

Charles James Hill

*?+?

Asekonsul 1872–1875?, eksekvatuur 27.03.1872

Johann Leopold Barlehn

*14.05.1829 + 21.04.1889

Asekonsul 1875–1882?, eksekvatuur 25.07.1875

Carl de Bruyn

*11.02.1819 + 8.10.1895

Asekonsul 1882–1894?, eksekvatuur 3.04.1882

James E. Cattley

*?+?

Asekonsul 1894–?, eksekvatuur 14.04.1894

PRANTSUSMAA

Lucien Gouri

*?+?

Konsulaaragent 1882–?, eksekvatuur 5.11.1882

ALLIKAD. KIRJANDUS. MÄRKUSED

1. Lähemalt vt. C. van Vollenhoven. The law of peace. London, 1936. Lk. 7–10; A.Piip. Rahvusvaheline õigus. Tartu, 1936. Lk. 224–225.
2. Christiano Kelchen Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth-, Lief- und Lettlandes. Reval, 1695. S. 563.
3. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 5406. L. 17.
4. Vrd. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 3863. L. 1; S. 5407a. L. 41; H. Laakmann. Das Bürgerbuch von Pernau. I. 1615–1787 // Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft. XI. Pärnu, 1936. S. 47; Pärnumaa. Tartu, 1930. Lk. 730. Alates 1777 kandis kaubamaja "Jacob Jacke & Co" nime. Vt. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 5407c. L. 24; S. 5435. L. 22.
5. Jacob Jaske *senior*'ina oli tuntud ta vanaisa.
6. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 5406. L. 18–19.
7. Rajatud 1741. aastal. Vt. Pärnu ja ta kuurort. Pärnu, 1939, H. D. Schmidt kaubamaja reklaamkuulutus. Teisal on asutamisaastana märgitud 1743. Vt. C. Mettig. Kurtze Geschichte der Stadt Pernau (Livland). Pernau, 1901. S. 31.
8. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 4603. L. 1–2.
9. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1815 ja 1816 (lehed numereerimata).

10. Vt. I. Lind. Göteborgs handel och sjöfart 1637–1920: Historiskstatistisk översikt. Göteborg, 1923. S. 51–53.
11. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 5406.
12. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 5314b ja 5314c.
13. EAA: F. 3339. Nim. 1. S. 1814–1826 (lehed numereerimata).
14. Полное собрание законов Российской империи. XXI. Санкт-Петербург, 1830. С. 696-704.
15. Полное собрание законов Российской империи. XXII. Санкт-Петербург, 1830. С. 634.
16. EAA. F. 1000. N. 1. S. 165. Lk. 186.
17. EAA. F. 291. Nim. 1. S. 1604. L. 1.
18. H. Laakmann. Das Bürgerbuch von Pernau. I. S. 82.
19. H. Laakmann. Das Bürgerbuch von Pernau. II. 1787–1889 // Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft. XII. Pärnu, 1939. S. 30.
20. Das Inland. 1846.5.II, N. 6.
21. Revalische Wöchentliche Nachrichten. 1797. 7. IX. N. 36.
22. EAA. F. 3340. Nim. 1. S. 5568. L. 4.
23. Arvutuste põhiallikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1423 ja 1464a. 1853.–1858. aasta eksport: Государственная внешняя торговля в разных ее видах, 1853-1858. Санкт-Петербург, 1854-1859.
1846. aasta import: Das Inland. 1847. 22. IX. N 38. Impordi kohta 1845. aastal: Das Inland. 1846. 17. XII, N 51. Andmed on eri allikates mõnevõrra erinevad, kuid üldpilti see ei muuda.
24. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1464a.
25. Samas. l. 1–20, 39–68.
26. EAA. F. 1000. Nim. 1. S. 2957. L. 1–2.
27. EAA. F. 3340. Nim. 1. S. 5568. Lk. 1–3.
28. Arvutuste allikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1423 ja 1464a.
29. EAA. F. 3340. Nim. 1. S. 5568. L. 11–12.
30. Samas. L. 112–113.
31. "H. A. Behrens & Co" ei figureeri alates 1839 enam Pärnu väliskaubanduses. Vt. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1424. L. 22 jj.; S. 1464a. L. 20 jj. 1841. aasta algul koostatud nimistus esineb Carl Wilhelm Behrens III gildi kaupmehena: EAA. F. 1000. Nim. 1. S. 3744. L. 51.
32. Arvutuste allikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1423 ja 1464a.
33. Коммерческая газета. 1834. 15. III, № 32; Das Inland. 1846. 5. II, N 6.
34. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1424.
35. EAA. F. 3340. Nim. 1. S. 5570 ja 5571.
36. Arvutuste allikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1423 ja 1464a. Aastail 1840–1882 on ekspordi väärtus arvestatud hõberublades.

37. EAA. F. 3340. Nim. 1. S. 5540. L. 1-2.
38. Perkapund = 10 puuda = 163,805 kg.
39. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1464a. L. 1-21.
40. Samas. L. 1-20.
41. EAA: F. 3340. Nim. 1. S. 5540. L. 3-4.
42. EAA. F: 3339. Nim. 1. S. 1464a. L. 21-31.
43. Samas. L. 1-10, 59-68.
44. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1423. L. 2-4; S. 1464a. L. 78-79.
45. EAA. F: 3340. Nim. 1. S. 5568. L. 113.
46. Samas. L. 114-115.
47. Санктпетербургские Сенатские Ведомости. 1851. 3 IV, № 27.
48. Vt. EAA. F. 3340. Nim. 1.S. 5552. L. 57-58.,
49. Testamendi originaal vt. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 5408a. L. 1-6. Vt. ka **E. F. Schultz**. Baltische Geheimnisse. Zürich, 1857. S. 47-49.
50. **H. Laakmann**. Die Pernauer Ratslinie // Sitzungsberichte der altertumforschenden Gesellschaft zu Pernu. VIII. Pernau, 1926. S. 90.
51. EAA. F. 1000. Nim. 1. S. 1982. L. 6.
52. Das Inland 1837.29. XII, N 52.
53. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1424. L. 13-22.
54. Vt. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1464. L. 11-21.
55. Государственная внешняя торговля в разных ее видах, 1838-1849. Санкт-Петербург, 1839-1850.
56. EAA. F. 1000. Nim. 1. S. 2957. L. 1-2.
57. Санктпетербургские Сенатские Ведомости. 1858. 1 VII, № 52.
58. Санктпетербургские Сенатские Ведомости. 1829. 31 VIII, № 35.
59. Arvutuste allikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1464. L. 11-21.
60. Das Inland. 1836.29.VII, N. 31.
61. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 5428. L. 9-15.
62. **H. Laakmann**. Das Bürgerbuch von Pernau. II. Lk. 70.
63. EAA. F: 1000. Nim. 1. S. 160. L. 1.
64. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1423 ja 1464a;
Коммерческая газета. 1834. 15 III, № 32.
65. Arvutuste allikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1423 ja 1464a.
66. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1424.
67. Государственная внешняя торговля в разных ее видах, 1838-1978. Санкт-Петербург, 1839-1879.
68. Санктпетербургские Ведомости. 1876. 9 III; 2 IV, № 21 ; 28.
69. **H. Laakmann**. Das Bürgerbuch von Pernau. II. S. 57.
70. Arvutuste allikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1423. L. 12-21.
71. Vt. EAA. F. 3339. Nim. 1.S. 1464a. L. 1-22.
72. Arvutuste allikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1424 ja 1464a.
73. Vt. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1424; S. 1426. L. 6, 11.
74. Vt. Государственная внешняя торговля в разных ее видах, 1838-1849.

75. Санктпетербургские Сенатские Ведомости. 1833. 29 IV, № 17; Livländischer Kalender auf das Jahr nach Christi Geburt 1859. Riga, 1858. S. 88, 93.
76. Санктпетербургские Сенатские Ведомости. 1872. 21 IV, № 32.
77. Санктпетербургские Сенатские Ведомости. 1882. 30 XI, № 97.
78. Arvutuste allikas: EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1464a. L. 49-59.
79. Vt. EAA. F. 3339. Nim. 1. S. 1424.
80. EAA: F. 3339 ja 3340.
81. EAA. F. 3340. Nim. 1. S. 5568.
82. Belgia konsulaadile saadetud normatiivaktide loetelu: EAA. F. 3340. Nim. 1. S. 5552. L. 57-58.
83. Pärnus oli elanikke 1801. aastal 2694 ja 1867. aastal 9298. Vt. EAA. F. 1000. Nim. 1. S. 2950. L. 11; Pärnumaa. Lk. 732.
84. Peamised allikad: **H. Laakmann**. Das Bürgerbuch von Pernau. I-II; Санктпетербургские Сенатские Ведомости, 1816-1891; распоряжения Правительства, 1891-1899; Das Inland, 1836-1863.

ÜBER DIE KONSULATE IN PERNAU IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS UND IM 19. JAHRHUNDERT

Olaf-Mihkel Klaassen

Z u s a m m e n f a s s u n g

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts schufen in Pernau seine Konsulate Schweden, Dänemark und Preussen. Im 19. Jahrhundert kamen die Niederlande, Belgien, Hannover, Portugal, England und Frankreich hinzu. Das Konsularinteresse der ausländischen Staaten an Pernau war vornehmlich durch die Wichtigkeit der Stadt im Aussenhandel bedingt. Pernau war einer der grössten Exporthäfen Estlands, den in jeder Navigationssaison Hunderte von Schiffen besuchten.

Zu Ehrenkonsuln der ausländischen Staaten wurden in Pernau hauptsächlich die Besitzer der Kaufhäuser "Jacob Jacke & Co" und "Hans Diedrich Schmidt". Ihre Tätigkeit als Ehrenkonsuln konzentrierte sich auf die Fragen der Schiffahrt und des Handels. Die Konsuln sollten auch Bürger des Landes, die sie ernannt hatte, registrieren und ihnen helfen. Ihr Auftrag war auch das Zusammenstellen verschiedener Dokumente, regelmässige Rechenschaftsablegung u. a. m.

Das Vorhandensein der Konsulate in Pernau war vorteilhaft für den Aussenhandel der Stadt, ihre internationale Verbindungen und das Prestige.

MASAIMISJONÄR LEONHARD BLUMERI TEGEVUS AAFRIKAS

Toomas Pajula

Leonhard Woldemar Otto Blumer sündis 22. mail 1878. aastal Kuusalu kihelkonnas Kiiu koolimajas kohaliku kooliõpetaja esimese pojana. Blumerite suguvõsa oli pärit Lüganuse kihelkonnas asuvast Aidu külast, kus üks esivanematest juba 18. sajandi algul kõrtsi oli pidanud. Noor Leo (nagu teda lapsena kutsuti) oli väga usin õpilane nii küla- kui ka kihelkonnakoolis, mistõttu ta saadeti õppima Rakvere Linnakooli. Selle lõpetas ta 1895. aastal. Sooritanud samal aastal Rakveres algkooliõpetaja eksami, sai ta töökoha Varudi külas Viru-Nigula kihelkonnas, kus töötas 1901. aastani õpetajana. Varudi perioodil tekkis L. Blumeril suur huvi religioossete küsimuste vastu. See realiseerus mitme Eestis tuntud kirikuõpetaja (L. Pallon, J. Villberg, K. Malm, T. Hahn, R. Luther) õhutusel ja soovitusel õpingutega Leipzigi Misjoni-seminaris.

1907. aastal, 29-aastase noormehena suunati L. Blumer Leipzigi Misjoniselti vahendusel tööle Saksa Ida-Aafrikasse Meru mäe jalamil asuvasse Arusha misjonijaama.

Meru mägi, kõrguselt kolmas Aafrikas (4567 m.), mille jalamil asub Arusha linn, on eurooplastele vähe tuntud. Alles 19. sajandi keskpaigas olid Londoni Misjoniühingu teenistuses olevad misjonärid L. Krapf ja J. Rebman oma reisil Kesk-Aafrikas avastanud Kilimanjaro mäe. Meru vulkaan asub sellest 90 km lääne pool. Tanganjikastki oli veel 19. sajandi lõpus suhteliselt vähe andmeid. Lõunaossa, Njassa järve piirkonda oli eurooplastest rännumehi varemgi sattunud, kuid kesk- ja põhjaosas olid valged inimesed käesoleva sajandi alguseski haruldased külalised.

Pärast Berliini konverentsi 1885. aastal, kui jaotati mõjupiirkonnad Aafrikas, algas misjonäride kiire tung ka Ida-Aafrikasse. Koos saksa tuntud kolonisti Karl Petersiga saabusid mehed mustades kuubedes — katoliiklikud mungad. Katoliiklased hõivasid misjonitööga suure piirkonna Lõuna-Tanganjikas ning liikusid aegamööda põhjasuunas.

Luterlased jõudsid esimese ristitud paganani 1891. aastal Tanganjika lõunaosas [1]. Põhjaosas alustasid nad misjonitööd 1893. aastal [2].

Arusha piirkond jäi misjonitööst veel mitu aastat puutumata. Alles 1896. aastal saadeti Leipzigi Misjoniseltsi vahendusel kaks Baltikumist pärit meest, Karl Segebrock Kuramaalt ja Evald Ovir Eestimaalt Meru mäe jalamile masaide asualal misjonivõimaluste üle maad kuulama. Oktoobri lõpus jõudsid mehed Arusha piirkonda. Juba esimesel päeval jõuti kohtuda kohaliku suguharu pealikuga, kuid ilmselt midagi nende juures masaidele ei meeldinud, sest misjonäridele tungiti öösel kallale ja nad tapeti oma telgis rohkete odatorgetega [3].

Evald Ovir oli pärit Jõelähtmelt. Pärast õpinguid Leipzigi Misjoniseminaris oli ta tulnud tööle Ida-Aafrikasse. Siin tegeles ta misjonitööga Keenia lõunaosas, samuti kogus andmeid galla keele kohta [4]. E. Oviri ja K. Segebrocki haud Tansaania Akeris on praegu väga hästi hoolitsetud ja kristlaste jaoks püha koht [5].

Arusha piirkond on asustatud masai keelt kõnelevate hõimudega. Masai keel kuulub niiluse keelkonda. Selle keelkonna põhiline levikuala on Niiluse kesk- ja ülemjooks. Masai keel erineb teistest Ida-Aafrikas kõneldavatest keeltest. Põhiline osa Tanganjika elanikest kõneleb bantu keelkonda kuuluvat kiswahilit.

Masaid erinevad bantu hõimudest tugevasti ka oma välimuse poolest. Nad on pikakasvulised, sihvakad. Nende huuled on kitsad. Nina, mis keskaafriklastel on tavapäraselt lai, on masaidel kitsas. Masaid olid sajandivahetusel tuntud oma sõjakuse poolest. Ka praegu olevat neid väga raske võõrutada traditsioonilistest, kuid keskkonnale ohtlikest tavadest. Näiteks on masaid veendunud, et kõik loomad siin päikese all on nende omad. Neid võivad kasutada küll ka teised, kuid kui masail peaks vaja olema, võib ta igal ajal oma looma ära viia. Siit arvamus, et masaid käivad loomi röövimas. Masaid aga võtavad vaid neile traditsiooniliselt kuuluvat [6].

Masaid elavad patriarhaalses kogukonnas. Peamiseks tegevusalaks on karjakasvatus. Kõik 14–25-aastased noormehed on sõjamehed, kes elavad omaette kraalides ja kelle peamiseks tegevusalaks on sõjalised harjutused. Masaide elamud on nagu überpööratud korv, mis on sõnnikuga

kaetud ja päikese käes kuivatatud. Elamud on väga madalad, mistõttu neis saab ainult magada. Arusha piirkonna kliima on soodne taimikasvatuseks. Nii on Meru mäe ümbruse masaid muutunud aegade jooksul paikseks, samal ajal kui stepi-masaid on rändrahvas [7].

L. Blumer, keda on peetud parimaks masai usundi tundjaks, kirjutab, et on masaide põlvnemise uurimisel jõudnud ajajärku ligi 450 aastat tagasi. Siis olevat elanud esivanem l'engai Naroki, kelle nime järgi masaid ka praegu oma Meru mäe otsas elavat jumalat nimetavad [8]. Nii masaide usundilugu kui ka kumbed on väga huvitavad, mistõttu vajavad eraldi käsitlust, et neid õigesti mõista.

Misjonitöö masaide hulgas oli väga raske, sest tavad olid hõimuliikmete seas väga tugevasti juurdunud. Tänapäevalgi elab suur osa masaisid oma traditsioonilist rändrahvaelu Masai stepis.

Kui L. Blumer 1907. aastal Arushasse jõudis, oli seal neli aastat töötanud misjonär H. Fokken suutnud ristida ainult ühe masai neiu. Seda oli võrreldes teiste misjonijaamadega muidugi vähe. Üldjoontes läks kristlik misjonitöö Ida-Aafrikas siiski suhteliselt edukalt. Järgnev tabel on koostatud Leipzigi Misjoniseltsi töö tulemuste kohta Ida-Aafrikas aastatest 1903–1936 [9].

Aasta	Misjonijaamu	Misjonäre	Misjonijabilisi	Koguduse liikmeid	Koole	Õpilasi
1903	6	17	–	254	20	1695
1913	14	24	152	3663	97	8583
1936	16	23	417	30456	160	12562

Misjonijabiliste all on siin mõeldud mustanahalisi kristlasi.

Veel teinegi tabel iseloomustab luterliku misjoni tegevust Ida-Aafrikas [10].

Aasta	Misjonäre ja misjonijoniõdesid	Koguduse liikmeid
1	2	2
1914	33	3663
1915	27	4125
1916	18	5133
1917	15	?
1918	11	5143
1919	2	5559

1	2	3
1920	2	?
1921	2	6060
1922	4	?
1923	2	6538
1924	6	8142
1925	10	9285

Ainukesed misjonärid, kes 1919–1923 töötasid Ida-Aafrikas, olid eestlased Leonhard Blumer ja Aleksander Eisenschmidt. Teised misjonärid kui Saksa riigi kodanikud oli Inglise valitsus I maailmasõja järel välja saatnud.

Meru mäe ümbruse koolid

Koolide asutamisel pidid misjonärid olema väga ettevaatlikud. Kool oli organ, mis surus looduslapse talle harjumatusesse raamidesse. Seesugusele vabaduse piiramisele oli masaide hulgas suur vastuseis.

Algul tekkisid väga omapärased koolid — kostikoolid (*Kostschule*). Need kujunesid kogu Ida-Aafrika misjonialal. Esimene kostikool asutati 1911. aastal, kui tütarlaps nimega Djidji päästeti surmast ja raviti halastajaõdede poolt terveks. Eelkõige said kostikoolid just tütarlaste varjupaikadeks. Koolis hoolitseti puhtuse eest. Vähesel määral õpetati ka kirjaoskust (võrdlemisi algelisel tasemel). Kui misjonäri nooruke abikaasa Berta Hacker-Blumer jõudis 1910. aastal Arushasse, oligi tema see, kes suurema osa oma jõust ja ajast masaide kostikoolile pühendas. Kostikoolis nõuti lastelt elementaarsel tasemel kristlike usukommete täitmist. Kostikoolide ülalpidamine nõudis küllaltki suuri kulutusi ning selleks püüdis Leonhard Blumer kaasata kodumaal elavaid eestlasi. Pärast L. Blumeri kodumaa-küllastust 1925. aastal hakkas Eesti Misjoniselts tema õhutusel regulaarselt raha koguma ja Aafrikasse saatma. Et sidemed veelgi tugevamad püsiksid, saatis L. Blumer igale Eestis selleks soovi avaldanud kogudusele ühe kostikoolis viibiva masai lapse pildi ja andmed ning see laps sai Eesti koguduse ülalpeetavaks. Esimesena kogus 1926. aastal 1500 marka Ambla kogudus ning Eesti Misjoniseltsi nõukogu esimees K. Kentmann saatis selle raha Aafrikasse [11]. Samasuguseid regulaarseid saadetisi läheta-

sid Aafrikasse kõik toetusi kogunud Eesti kogudused. Saadeti ka väiksemaid esemeid (suupillid, pildikesed jm.). 1930. aastal oli üksikisikuid ja kogudusi, kel oli Aafrikas oma kostilaps, seitseteist [12].

1. Viru-Jakobi Haruühing
2. Ambla kogudus
3. Eesti Misjoniselts Tallinnas
4. Rapla Misjonisõbrad
5. Jaani koguduse naisliige Tallinnas
6. Kuusalu kogudus
7. Harju-Jaani kogudus
8. Nissi kogudus
9. Lüganuse kogudus
10. Kuressaare Misjonisõbrad (Vaba kogudus)
11. Pärnu-Jakobi vendade selts
12. Risti kogudus
13. Lääne praostkond
14. Kihelkonna kogudus Saaremaal
15. M. Mikk Tallinnas
16. Jõhvi kogudus
17. Hageri kogudus

Eesti ajakirjanduses ilmus mitu pilalugu selle kohta, kuidas eestlased oma raha raiskavad. L. Blumer püüdis alati neile korrektselt ja väärrikalt vastata, nagu mitte märgates artiklite tigidat alatooni. "Esmaspäev" kirjutab: "... oma rahva hulgas vaeseid küll, neid vaja aidata." Ja edasi: "Võib-olla on paganlik looduslaps Jumalale rohkem meelega järgi kui vagatsev (silma kirjalikult) kristlane" [13]. Samas toob ajaleht siiski ära laulu "Ma tulen taevast ülevalt" masaikeelse teksti. Ka "Sakala" kurtis, et miks "meie peame teistele oma viimaseid veeringuid saatma" [14].

Taalisi repliike ilmus ajakirjanduses veel mitmel puhul. Eriti tuntav oli teistes maades töötavate misjonäride vastu seis. Nimetaks siin Martin Meedarit, kes töötas Soome Misjoniseltsi läkitatuna Hiinas. Ta kirjutab: "Ida-Aafrikat pole meil vaja toetada, kuna siis Leipzigi Misjoniseltsi tööd teeme. Juba reis sinna (Aafrikasse) maksab 120 000 marka, Harbiini aga ainult 46 000. Eestlastel on vaja ikka rohkem Soome Misjoniseltsi asju ajada" [15]. Kuna noores Eesti Vabariigis oli hea mängida saksa mõjude vastastel tunnetel, siis M. Meedar oma artiklitega ajakirjanduses vähendas kindlasti toetust, mis Arusha kostikoolile oleks võinud annetuste näol osaks saada.

Siiski jõuti Eestimaalt saadetud rahaga Aafrikas palju ära teha. Ajakirjas "Meie Kirik" oli eraldi rubriik "Arusha kostikooli asjus". Seal anti pidevalt aru kogutud summade suurusest ja kasutamise otstarbest. L. Blumer teatas sendi täpsusega, kuhu raha kulutati. Ta hoolitses ka tagasiside eest. Mitmel korral laskis ta Arusha koguduseliikmetel kirjutada Eestimaale tänukirju. Tavaliselt avaldati need kirjad ka ajakirjanduses ja mõjusid kindlasti positiivselt edasisele tegevusele [16]. Kogutud summad olid võrdlemisi suured, nagu näha ka järgnevast tabelist [17].

Aasta	Summa (1 kroon = 100 marka)
1926	25 920 marka
1927	16 500 marka
1928	31 560 marka
1930 (1.07.–31.12.)	310 Kr. 95 senti
1933/34	210 Kr. 10 senti
1934/35	494 Kr. 84 senti
1936/37	944 Kr. 10 senti
1937/38	621 Kr. 05 senti

L. Blumer kirjutas kostikoolide kohta: "Õpilased peavad tööd tegema. Põhiliselt ehitustööd ja puude istutamine. Selle eest saavad nad süüa ja riidet. Öhtul ja öösel ei tohi nad paganatega ümber hulkuda. Tütarlaste kristlasteks saamisel on viha paganate seas praegugi ülisuur, sest tütarlaps on varandus, mille eest mees eluaeg isale maksab. Mehed ise luusivad ringi, joovad õlut, käivad tantsupidudel, peavad koosolekuid, kõnesid, lasevad ennast naistest sööta ja peksavad naist. Naine peab kõik tööd tegema. Ühel paganapealikul on 30 naist.

[...] Abikaasa õpetab tüdrukutele puhtust ja korda. Vett ja seepi ei armastata. Seljas loomanahad, mis rasvaga pehmeks on tehtud. Ümber keha vasktraadid, mis mehi surma eest hoiavad.

Meile heidetakse ette, et me lapsi eurooplasteks teeme. Tühi jutt. Mustuse, korratuse ja roppuse kõrvaldamine ei ole veel kellegi võõrutamine rahvusest. Me püüame kõiki kombeid ja rahvust alal hoida, mis ristiusu vastu ei ole. Teame ise ka, et meie töös palju vigu veel on" [18].

Otseku oma töö õigustamiseks laskis L. Blumer avaldada eesti lastele kiriklikus ajakirjas pildi Arusha kostikoolist. Pilt jätab väga meeldiva mulje valgetes särkides neegrilastest [19].

1931. aastal lõpetasid kostikoolid oma töö ja 1. jaanuarist 1932 moodustati kristlikud varjupaigad, "kus tagakiusatud tüdrukud peituda võisid" [20]. Ilmselt seisnes erinevus just sõnas *kristlik*, kuna nüüd võeti varjupaika ainult neid, kes olid ristitud.

Peale Arusha misjonijaamas asunud kostikooli püüdis L. Blumer ümberkaudsetes külades asutada koole elementaarse kirjaoskuse omandamiseks. Nende avamise esimeseks eelduseks oli kooliõpetajate olemasolu.

Oma tegevuse esimestest päevadest peale püüdis misjonär asutada õpetajate seminari. Alguses kasutati külakoolides küll Marangu õpetajate seminarist tulnud suaheeli keelt kõnelevaid õpetajaid, kuid see ei andnud tulemusi. Vajati ju ikkagi masai rahvusest ja masai keelt oskavaid õpetajaid. Leonhard Blumer asus esimeste masai rahvusest kristlaste seast kohe ka õpetajaid ette valmistama. 1927. aastal kirjutab L. Blumer, et on loodud 13 kooli, kus õpib ühtekokku 400 õpilast ning neid õpetab 16 õpetajat [21]. Nende esimeste masai koolide loomise võib julgelt eestlase L. Blumeri arvele kirjutada. Õpetajate töö hoidmisega oli suuri raskusi, kuna nende palk oli kolm korda väiksem kui riigiametnikul [22].

Koolide teket Saksa Ida-Aafrikas põhjalikult uurinud Saksa Demokraatliku Vabariigi teadlane W. Mehnert annab misjonäride loodud koolidele hävitava hinnangu, nimetades neid koloniaalvõimude tööriistaks, kus õpetati ainult jumalatsõna [23]. Hea on sellise väite peale lugeda L. Blumeri kirjeldust oma kontrollkäigust Arusha linnakooli. Sellest selgub, et õpilased õppisid kirjutamist, lugemist, tegelesid peastarvutamise ja kuni sajani, suuremaid numbreid pidid oskama paberil rehkendada. "Erilist rõõmu valmistas mulle lõpuks viimane pooltund, mis geograafia oli. Üks õpilane tõusis püsti, vaatas otse ette ja luges ette ligikaudsed Tanganjika territooriumi piirid, kuna samal ajal üks teine seina ääres kaardilt seda kõike näitas. Siis tulid teised kaks ette, kes samal viisil 22 Tanganjika territooriumi piirkonda ära näitasid. Edasi näitasid nad ära järved, jõed ja mäed ning lõpuks läksid Arusha piirkonna juurde, kus ka kõik ojad ja kingud üles loeti. Kõik klappis väga hästi" [24].

Loomulikult oli misjonäride asutatud koolide õppeplaan seotud usuõpetusega. Huvitav on märkida, et sajandialguse Tanganjikas oli tüdrukutel võimalik õppida ainult misjonikoolis. Riiklik süsteem pidas tüdrukute õpetamist raha raiskamiseks [25].

Raskusi oli ka sobivate kooliruumidega. Suuremaks põhjuseks vast see, et kohalikust materjalist (puust ja banaanikoortest) ehitatud hooned sõid termiidid viie–kuue aasta jooksul ära. Koolides laudu ei olnud, pinkideks kasutati puutüvesid. Olukord oli veidi parem Arusha misjonijaamas, kuna seal sai L. Blumer ise asju rohkem suunata. Misjonijaamas õppis kolmes klassis kokku 140 õpilast ja nende jaoks oli kolm kooliõpetajat [26]. Siingi lasus pearaskus L. Blumeril. Samas oli ju vaja pidevalt tõsta ka seniste õpetajate teadmisi ning valmistada ette uusi.

Esimesed masaikeelsed trükised

Masai keel oli juba alates misjonär L. Krapfi esimesest reisist Masai steppi (1849) äratanud Euroopa uurijate tähelepanu. L. Krapf andis oma koostatud sõnastiku keeleteadlase H. W. Ewaldi käsutusse, kes selle Euroopas kohe ka avaldas [27]. Kuid kaua aega ei olnud uurijate käsutuses masaikeelseid tekste. Alles A. Hollise raamat avas veidike seda maailma [28]. Hollis tõlkis mõned evangeeliumid masai keelde, kuid kuna ta tegi seda keerulises transkriptsioonis, jäid need tõlked tundmatuks ja kasutamata [29]. Neid tõlkeid ei käsitle ka O. Köhler oma eriuurimuses niiluse keelte kohta [30]. Ka L. Blumeriga koos töötanud misjonär H. Fokken avaldas väikese brošüüri masai väljendite ja saja tähtsama käibesõna kohta [31]. See oli mõeldud umbkeelsetele eurooplastele.

1935. aastal kirjutas L. Blumer uhkusega, et masai keele jaoks on loodud viis kirjaväsi, kuid ainult tema kirjaväsis on raamatuid trükitud ja lapsed õpivad nende järgi. Ta ka loetles need viis: 1. Fokkeni, 2. Blumeri, 3. Hollise, 4. Stanffacheri, 5. inglise [32].

Ilmselt jääbki Blumeri kirjaväsi kasutusele, sest 1962. aastal uuesti trükitud masaikeelne katekismus on oma kirjapildilt enamvähem esimese trüki sarnane [33]. Kadunud

on ainult rohked diakriitilised märgid, mida L. Blumer palju kasutas.

Juba oma töö esimestel aastatel mõistis L. Blumer, kui vajalikud on masaidele omakeelsed trükised, mille abil kirjutama ja lugema õppida. Kohe esimeste masaikeelsete tõlgete juures puutus misjonär kokku tõsiasjaga, et loodusrahvastel on arenenud hästi küll praktiline keel, kuid abstraktsetel mõistetel puuduvad vasted. Nii puudus vaste sõnal *lootus*, *taeva* asemel kasutati *üleväl* jne.

L. Blumer asus talle omase energiaga kirjutama õppe-materjale. "Päeval annan õpetust ja on mitmesugused välimised tööd, õhtul ja öösel panen tekste ümber masai keelde" [34]. Suure hooga alanud tõlketööd jäävad ootamatult takerduma 1914. aastal puhkenud I maailmasõja tõttu. Vaatamata trükivõimaluste puudumisele püüdis misjonär siiski nii palju kui võimalik raamatute koostamisega tegelda. Pärast maailmasõja lõppu, kui olud paranesid, tuli trükikojast ridamisi masaikeelseid trükiseid. Esimesena valmisid mõned masaikeelsed kalendrid. Neile järgnesid aga juba suuremahulised ettevõtmised: aabitsa ja katekismuse masai keeles väljaandmine.

Leonhard Blumeri koostatud aabitsas on 51 lehekülge masaikeelset teksti ilma teistkeelse seletuseta. Aluseks on võetud ladina tähestik. 29 tähe hulka kuuluvad \underline{e} ja \underline{o} (pikk *e* ja *o*); \acute{o} ; \grave{n} ; \acute{n} (tugevasti rõhutatud *n*); \underline{r} (kaksik-*r*); \acute{s} . Tekstis on rohkemgi diakriitilisi märke, hilisemates trükistes on L. Blumer paljudest neist loobunud. Tuleb siiski aru saada, et tegu on aabitsaga ja ilmselt õppimise kergendamiseks on L. Blumer kasutanud niipalju erisuguseid märke häälikute rõhutamiseks. L. Blumer eristab kinniseid vokaale (\bar{a} , \bar{o} , \bar{e} , \bar{u}) ja toob eraldi esile poolvokaalid (\acute{i} , \acute{u} , \acute{e} , \acute{o}). Ta kasutas kogu häälikulise mitmekesisuse edasiandmiseks isegi kahekordseid diakriitilisi märke.

L. Blumeri aabits ilmus 1926. aastal Leipzигis. Aabits on rohkete illustratsioonidega, mille autoriks on keegi sõber Leipzигist. Omapärane on aabitsas leiduv pärisnimede, sealhulgas kohanimede loend. Masai lapsed õppisid kirjutama selliseid nimetusi nagu *Estonia*, *Poltava*, *Reval*, *Russia*, *Wilna*, *Wolga*. Loendis leidub ka Evald Oviri nimi.

Aabits algab täishäälikute loeteluga, siis loetakse üles kaashäälikud. Esimene osa lõpeb masai tähestikuga, mõne

kirjavahemärkide vajadust põhjendava näidise ja arvsõnade loeteluga.

Järgmine osa koosneb 28 lühikesest lugemispalast. Enamuses on need lookesed loodusest ja loomadest. Usuga on mingil määral seotud ainult paar palakest. Leipzigi sõber on suutnud raamatu hästi illustreerida, nii et see on huviga vaadeldav ka praegu. Kujutatud on köplad, noad, mõõgad, puuanumad, loomade pead [35]. Blumeri aabits ei ole vaimulik raamat, vaid rohkem maateaduslik looduslugu. Selle aabitsaga kirjutas Leonhard Blumer ennast kindlalt Aafrika kultuuriloesse.

Pärast aabitsa ilmumist anti samal aastal trükki veel katekismus, kuid raha puudumisel valmis see lõplikult alles 1929. aastal [36]. Blumer märgib: "... katekismuse panin ma ümber eestikeelse Kõrberi oma, koos tema küsimiste ja laulusalmidega"[37]. Kohe järgnes ka lauluraamat, mis trükiti suuremalt jaolt Eestis kogutud rahaga [38]. Alles pärast Ida-Aafrikast lahkumist õnnestus Blumeril trükkida ka masaikeelsed piiblilood [39]. Kahjuks ei ole neid senini Eestimaa arhiivides ega muuseumides olemas, kuigi L. Blumer neid Eestisse oma tuttavatele saatis.

Töö kogudustega

Loomulikult oli (ja L. Blumer pidas ka ise) misjonäri tähtsaimaks tegevuseks tööd kogudusega.

Arusha misjonijaam asutati 1904. aastal. Selle kohta on misjonijaama päeviku esimesel leheküljel kirjutatud:

"Meie algasime Jumala Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel. Eelmise aasta detsembris oli härra direktori juhatusel konverents toimunud, kus oli otsustatud asutada 2 uut jaama: üks Lõuna-Pares ja teine Arushas. Täna, esmaspäeval, 20. juunil 1904 saabusime me kõigevägevama kaitse all Arushasse. Vabahärra von Reitzenstein, siinse sõjaväejaama ülem, võttis meid väga sõbralikult vastu, kostitas lõunasöögiga ja sõidutas härjavankril uuele tööpõllule. Hiljem saatis pealik Sabaia meile künatäie maisijahu ja kaks kimpu banaane söögiks. Issand Jumal, kes sa meid siia oled saatnud, anna meile nõrkadele jõudu, et võiksime oma tööd teha paljude õnnistuseks.

Alla kirjutanud: C. Luckin (misjonitööline),
H. A. Fokken. ev.– lut. misjonär” [40].

Carl Luckin oli pärit Valgamaalt, kus ta isa oli Karulas metsavaht. C. Luckinil ei õnnestunud vähese hariduse ja halva keeleoskuse tõttu pääseda Leipzigi misjonikooli. Küll aga saadeti C. Luckin pärast tislormeistri kursuste lõpetamist Saksamaal Leipzigi Misjoniseltsi vahendusel 1900. aastal Ida-Aafrikasse. C. Luckin töötas mitmes misjonijaamas ehitusmeistrina. Algul aasta Jimbas, seejärel augustist 1901 Mulango misjoniasutuses ning 1902. aasta veebruarist Moshis, 1904. aasta veebruarist juunini Sonjas ja seejärel Arusha misjonijaamas. Arushas aitas C. Luckin ehitada esimesed hädavajalikud hooned. 1906. aastal saadeti ta aga juba Mambasse kirikut ehitama [41]. Kaudsetel andmetel on teada, et C. Luckin sõitis pärast puhkust Euroopas 1909–1910 tagasi Aafrikasse. Tema edasine ja kindlasti huvitav tegevus misjoniabilisena Aafrikas alles ootab uurijaid.

Mitmed missioloogid, kes on käsitlenud misjoni ajalugu, on nimetanud masai misjoni üheks raskeimaks. Need raskused, millega L. Blumer füüsiliselt kokku puutus (kliima, oht öösel liikuda jm.), olid kahtlemata väiksemad kui vaimsed raskused. Eelkõige tuleb pöörata tähelepanu Euroopa kristlaste ja Aafrika paganate kultuuride täielikule erinevusele. Vaatamata sellele, et L. Blumer sai masai keele selgeks kuue kuuga, ei õnnestunud tal niipea võita arushalaste usaldust. Ühes oma kirjas Eestimaale kirjutab L. Blumer, kui raske on neegrile selgeks teha, et Jumal on valge nahavärvusega. Arusha inimese meelest sai olla hea ainult must Jumal. Valged olid seni toonud ainult hädasid. Järelikult, kui Jumal on olemas ja ta on hea, siis peab ta olema must kui neeger [42].

Koguduseliikmete juurdekasv oli väga aeglane. Põhikirjajärgne täiskogudus õnnestus moodustada alles 1919. aastal, kui Arushas oli kakskümmend leeritatud meeskristlast. Seni tehti ka loomulikult tööd nagu kogudus, aga vastavalt kiriku põhikirjale ei olnud väiksemal kogudusel õigust kõiki kiriklikke ametiposte moodustada [43]. Tegelikult oli koguduses ligi 100 inimest, aga need olid naised.

Suurem läbimurre masai misjonis toimus 1923. aastal, kui Euroopast saabusid tagasi sõja ajal interneeritud saksa rahvusest misjonärid. Olid ju L. Blumer ja A. Eisenschmidt

kogu I maailmasõja aegsel perioodil olnud ainukesed misjonärid Ida-Aafrikas. 1930. aastal, kui L. Blumer lõpetas oma misjonitegevuse Aafrikas, oli Arusha koguduses juba 500 liiget [44].

Üheks koguduste kasvu põhjuseks oli kindlasti Inglise valitsuse erinev suhtumine kohalikesse omavalitsusorganitesse, võrreldes Saksa valitsusega. Inglise valitsesid oma asumaid nõ. kaudsel teel: kohalikud valitsemisorganid koosnesid põhiliselt ka kohalikest inimestest. Loomulikult nõudis see palju kirjaoskajaid. See omakorda aga tekitas tungi koolidesse. Nüüd alles ilmnes misjonäride aastatepikkuse kannatliku töö vili. Misjonärid olid jõudnud luua koolide võrgu enamvähem üle kogu Saksa Ida-Aafrika. Nendes koolides oli aga peamiseks õppeaineks usuõpetus, mis vormis enamiku õpilasi käituma käsuõpetuse kohaselt.

Kristlased olid kindlalt eelistatud nii riigiametites kui ka kohalikes ettevõtetes, kus vajati kombekaid inimesi. Muidugi sai kooliharidust mürdosa rahvastikust, kuid algus hilisemaks arenguks oli tehtud. Suur läbimurre tuli siiski alles riikliku iseseisvuse perioodil. Tanganjika vabanemisel koloniaalsest sõltuvusest 1960. aastatel oli siiski 95 % rahvastikust kirjaoskamatud [45].

Sisuliselt olid koloniaalvõimud koolide väljaarendamise jätnudki misjonäride teha. Seda näitab ka statistika: 1947. aastal oli Tanganjikas 40 riiklikku kooli, 219 kohalikule administratsioonile alluvat kooli, 294 kristlikku misjonikooli ja 3850 misjonidele kuuluvat algkooli [46]. Need koolid said tulevaste kristlike koguduste taimelavadeks.

Üheks segavaks asjaoluks misjonitöös olid kohalike suguharude sajanditepikkused traditsioonid ja kombed.

Suurimaks raskuseks olid initsiatsiooniga seotud probleemid, mis enamikul Aafrika suguharudel on seotud füüsiliste kannatuste tekitamisega. Masaidel seisneb see raskes operatsioonis suguorganite juures noorukite täiskasvanuks saamisel [47]. Nendest tavadest pole loobutud tänapäevalgi [48].

Omaette peatükiks Leonhard Blumeri tegevuses misjonärina oli misjoni alustamine stepimasaide hulgas. Ettevalmistusi selleks tegi ta väga põhjalikult. 1928. aastal tegi ta oma esimese reisi Masai steppi [49].

L. Blumerit kui masai keele oskajat valget tunti tollases Masai stepis hästi. Kõikjal, kus L. Blumer oma peatused tegi,

kogunes mõne tunni jooksul suur rahvahulk. Kaksikümmend kaks Aafrikas veedetud aastat olid L. Blumerist teinud võrdlemisi legendaarse kuju. Esimesel reisil sõitis L. Blumer 200 kilomeetrit Arushast lõuna poole Navererasse. Oma reisi-päevikus kirjutab L. Blumer, et ka enne teda olid sealkandis misjonärid liikunud, kuid need olid keeleoskamatusse tõttu minema kihutatud. Tegemist oli olnud katoliiklastega. L. Blumer saavutas oma reisil kohalikega väga hea kontakti. Eriti vast ka seetõttu, et ta väga palju oma ajast kulutas haigete ravitsemisele. 30. juunil 1928 pidas L. Blumer esimese jumalateenistuse Masai stepis. Nagu juba märgitud, oli rahvast kogunenud palju, kuna taheti näha valget, kes on võimeline kõnelema masai keelt. L. Blumer nimetab ise seda situatsiooni väga huvitavaks, kuna stepielanikud seda lihtsalt ei suutnud uskuda [50].

Samal aastal tegi L. Blumer ka oma teise reisi Masai steppi [51], Meru mäest põhja poole. Lõpuks valiti välja ka uus misjonijaama koht stepis — Engaruka. Nendel reisidel pani L. Blumer väga suurt rõhku arstiabi andmisele. Teisel reisil oli kaasas misjoniarst. Teise reisi üks huvitavamaid ja tähtsamaid kohtumisi oli vestlus ülemnõid Mbeya'ga. L. Blumer nimetas teda masai rahva poliitiliseks juhiks ja peaks. Mõlemad olid teineteisest palju kuulnud, kuid senini vältinud kohtumist. Kahjustas ju kristlik misjonitöö kohalike nõidade huve. Nendel reisidel nägi L. Blumer esmakordselt krokodilli, kaelkirjakut, lõvi ja teisi savanniloomi.

Ka 1929. aastal sooritas L. Blumer kaks reisi Masai steppi. Ühel neist oli teadlasena kaasas Dr. Künert. Viimane püüdis korraldada sotsioloogilist küsitlust masaide sündimuse ja suremuse kohta, kuid tal ei õnnestunud saada mingisuguseid andmeid, kuna masaid suhtusid seesugusesse küsitlusesse suure eelarvamusega. Teisel reisil oli kaasas ka teine eestlasest misjonär Ida-Aafrikas Aleksander Eisenschmidt. L. Blumer on oma kirjutistes väga vähe rääkinud jahist, ometigi laskis ta sellel reisil toiduks mitu lindu. Linnujaht vajas siiski mingeid eelnevaid kogemusi. A. Eisenschmidt tappis mitu antiloopt ja haavas ühte lõvi [52]. L. Blumeri tegevust pioneermisjonärina Masai stepis on tunnustavalt märgitud mitmes misjoni ajalugu käsitlevas väljaandes.

Leonhard Blumer lahkus Aafrikast 1930. aastal ning töötas kuni oma surmani 1938. aastal sisemisjonärina Saksa-

maal, Poolas ja Eestis. L. Blumer suri 22. augustil 1938 Kuressaares ning on maetud Tallinnasse Rahumäe kalmistule. Hauakivi on mustast marmorist, lihtsa väljanägemisega, kandes pealdist:

LEONHARD BLUMER 1878–1938

õpetaja ja misjonär, masai kirjakeele rajaja

... mina ei kustuta tema nime eluraamatust ... ILM. 3. 5.

ALLIKAD. KIRJANDUS

1. **P. Fleisch.** Hundert Jahre lutherischer Mission. Leipzig, 1936. S. 239.
2. Samas. Lk. 265.
3. LMA (Leipzigi Misjoniseltsi arhiiv): Evald Ovir; Karl Segebrock (Akte).
4. **L. Blumer.** Kahel päeval veretunnistajate haul Meeru mäe ääres, Ida-Aafrikas // Meie Kirik. 1924. Nr. 4. Lk. 30.
5. Autori vestlus Marangu (Tansaania) Teoloogilise Kõrgkooli rektori Dr. Hance Mwakabanaga Baieri Misjoniseltsis 27. aprillil 1991. aastal.
6. Tepilit ole Saitoti. Maasai. New York, 1881.
7. Народы Африки. Москва, 1954.
8. **L. Blumer.** Streiflichter auf Religion und religiöses Leben der Aruschaleute // Ev, – Luth. Missionsblatt. 1927. S. 75.
9. **N.–P. Moritzen.** Werkzeug Gottes in der Welt. Erlangen, 1986. S. 35.
10. Samas. Lk. 42.
11. Üleskutse misjonisõpradele // Meie Kirik. 1926. Nr. 12. Lk. 326.
12. Jeesuse Jälgedel. 1930. Nr. 1. Lk. 12.
13. 19 murjanit Eesti hoole all // Esmaspäev 1930. 24. märts.
14. Sakala. 1933. 16. juuli.
15. Kirikupäevalt // Meie Kirik. 1928. Nr. 7. Lk. 159.
16. Immanuel, Lokokorduaki poeg tänab eestlasi suupillide ja piltide eest // Eesti Kirik. 1926. Lk. 326.
17. Meie Kirik. 1926. Lk. 412; 1928. Lk. 206; Eesti M.S. Misjoni Lendleht. 1931; Meie Misjon. 1935, 1936, 1938.
18. **L. Blumer.** Kostikool ja tema otstarbe // Meie Kirik. 1927. Lk. 92.
19. Laste Kirik. 1927. Nr. 3.
20. **L. Blumer.** Arusha kostikooli lõpp ja varjupaiga algus // Meie Misjon. 1932. Lk. 68–71.
21. **L. Blumer.** Eben–Eser — siiaamaani // Meie Kirik. 1927. Lk. 301.

22. **L. Blumer.** Uus aeg meie Ida-Aafrika misjonipöllum // Meie Kirik. 1928. Lk. 78.
23. **W. Mehnert.** Schulpolitik im Dienste der Kolonialherrschaft des deutschen Imperialismus in Afrika (1884–1915). Leipzig, 1965; Zur Genesis und Funktion der "Regierungsschulen" in den Afrika-Kolonien des deutschen Imperialismus (1884–1914). Leipzig, 1967.
24. LMA: **L. Blumer.** Ein Tag in der Stadtschule Aruscha. 8.8.1929.
25. **K. F. Hirji.** Colonial Ideological Apparatuses in Tanganyika under the Germans: Tanzania under colonial rule/ Historical Association of Tanzania. S. 1., 1979. P. 211.
26. **L. Blumer.** Ühe väliskooli õnnistamine Arushas // Meie Kirik. 1928. Lk. 311.
27. **H.W. Ewald.** Ueber die Völker und Sprachen südlich von Aethiopien // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 1849. 1. Bd. S. 44.
28. **A.S. Hollis.** The Masai: Their Language and Folklore. Oxford, 1905.
29. **A. Dridzo.** Eesti Aafrika uurijaist // Keel ja Kirjandus. 1965. Nr. 11. Lk. 678.
30. **O. Köhler.** Geschichte der Erforschung der nilotischen Sprachen. Berlin, 1955.
31. **H. Fokken.** Spruchweisheit der Massai. Leipzig, 1944.
32. Meie Misjon. 1935. Lk. 19.
33. Luthern Church Aruscha. Nkikilikwanat o aleta t olbae le Katekismos kinit natisira L. Blumer. S. 1., 1962.
34. **L. Blumer.** Minu esimesed ristitud paganad Arushas // Misjoni Lendleht. 1912. Lk. 5.
35. **L. Blumer.** Engiterata engisoma t'engutuk o'larusa (Masai). Leipzig, 1926.
36. Katekismos Kinyi arasu Engitenenare o'lkristianoi natisira Dr. Martin Luther. Embonata: Rorei le Bibel lotagol ena kitenenare. Eitala t'engutuk o'larusa L. Blumer. Leipzig, 1926.
37. Önsa Lutterusse weikenne Katekismus ärraselletud 1529 – Ueste läbbivadetud, mitmes kohhas parrandatud ja teistkorda trükkitud. Kuressaare, 1865.
38. Singolioitin l'Engai t'engutuk o'larusa (o'lmasai). Vuga, 1928.
39. Lomon le Bibel. L'osotua musana o l'osotua ne'juk. Eitala L. Blumer. Vuga, 1929.
40. LMA: Aruscha Missionsstation 1904–1906: Tagebuch.
41. LMA: **Karl Luckin.** Missionsgehilfe.
42. Misjoni Lendleht. 1909. Lk. 24.

43. LMA: L. Blumer. 25-jähriges Bestehen der Missionsarbeit in Aruscha. Aruscha, 19. Juli 1929.
44. Samas.
45. Д.Б. Малышева. Религия и политика в странах Восточной Африки. Москва, 1974. С. 131.
46. The Transformation of East Africa. New York, 1966. P. 44.
47. B. Holas. Les dieux d'Afrique noire. Paris, 1968. P. 128.
48. Tepilit ole Saidoti. Maasai. New York, 1981.
49. LMA: L. Blumer. Beginn der Missionsarbeit im Masailande. Aruscha, 30. Juli 1929.
50. L. Blumer. Misjonitöö algus Maasai rahva keskel Ida-Aafrika rohtlaanes // Meie Kirik. 1929. Nr. 52. Lk. 411.
51. LMA: L. Blumer. Meine beiden letzten Reisen in das Masailand. Gütersloh in Westfalen 18. juli 1930.
52. L. Blumer. Minu viimased reisid Maasai maale // Meie Kirik. 1930. Nr. 28. Lk. 246.

MASAI-MISSIONARS LEONHARD BLUMERS TÄTIGKEIT IM AFRIKA

Toomas Pajula

Zusammenfassung

Im Jahre 1878 wurde Leonhard Blumer, der spätere Masai-Missionar in Estland geboren. Im Jahre 1907 reiste er über die Leipziger Mission nach Aruscha, Ostafrika, wo er bis 1930 tätig war.

L. Blumer lernte schnell die Masai-Sprache und Kiswahili, so daß er schon 1908 fließend in diesen sprachen Gottesdienste abhalten konnte. Um die Arbeit zu erleichtern und die Kinder lesen und schreiben zu lehren, schrieb er 1925 eine Masai-Fibel. Das war die erste Druckschrift, die Masai auch selbst benutzen konnten. Später gab er in Masai-Sprache noch den Katechismus, ein Gesangbuch, biblische Geschichten und das Neue Testament heraus. Auf seine Initiative hin wurden 14 Schulen und ein Lehrerseminar in der Aruscha-Region eingerichtet.

1927 begann L. Blumer zusammen mit einheimischen Evangelisten in der Masai-Steppe zu arbeiten. Mit seiner Frau Berta gründete er eine "Kostschule", die von estnischen Gemeinden finanziert wurde. L. Blumers Artikel "Streiflichter auf Religion und religiöses Leben der Aruschaleute" (1927) wird heute als ausgezeichnete Quelle der traditionellen Masai-Religion angesehen. Die estnischen Kirchenzeitungen veröffentlichten laufend seine ethnographisch geprägten Briefe aus Afrika.

SISUKORD

Tõnu Tannberg. Maakaitseväe moodustamisest Eestimaa kubermangus 1812. aastal.....	3
Tõnu Tannberg. Bildung der Miliz im Gouvernement Estland im Jahre 1812. Z u s a m m e n f a s s u n g	17
Priit Pirsko. Maatu talurahva osatähtsus Põhja-Eestis 1880. aastatel (kihelkonnakohtunike aruannete alusel)	18
Priit Pirsko. Über den Anteil der landlosen Bauernschaft in Nordestland in den 80er Jahren des 19. Jh-s (im Licht der Berichte der Kirchspielgerichte). Z u s a m m e n f a s s u n g ...	35
Ülle Liitoja. Põhja-Tartumaa talunimedest.....	36
Ülle Liitoja. Über die Namen der Bauernhöfe in Nord-Tartumaa. Z u s a m m e n f a s s u n g	49
Olaf-Mihkel Klaassen. Konsulaatidest Pärnus 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandil	50
Olaf-Mihkel Klaassen. Über die Konsulate in Pernau in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und im 19. Jahrhundert. Z u s a m m e n f a s s u n g ...	65
Toomas Pajula. Masaimisjonär Leonhard Blumeri tegevus Aafrikas	66
Toomas Pajula. Masai-missionars Leonhard Blumers Tätigkeit im Afrika. Z u s a m m e n f a s s u n g ...	81

Tartu Ülikooli toimetised.
Vihik 941.
URIMUSI LÄÄNEMEREMAADE AJALOOST VII.
Tartu Ülikool.
EE2400 Tartu, Ülikooli 18.
Vastutav toimetaja O.-M. Klaassen.
Korrektor L. Jago.
5.42. 5.25. T. 308. 300.
TU trükkkoda. EE2400 Tartu, Tügi 78.
1-9